

A MAGYARSÁG EREDETE,
NYELVE ÉS HONFOGLALÁSKORI
MŰVELTSÉGE.

ÍRTA

SZINNYEI JÓZSEF

EGYETEMI TANÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1910.

*Ez a tanulmány először a Csánki Dezső szerkesztette «Árpád és az Árpádok» című díszmunkában jelent meg. Itt kevés változtatással van le-
nyomatva.*

Ott állunk a történelmi kor határkövénel. Szövétnekünk utolsót lobban, s a félhomályban látjuk a magyarságot, a mint a határt átlépi. Előtte hajnalhasadás, mögötte koromsötét éjtszaka. Be akarnánk világítani abba a sötétségbe. Tudni szeretnők, merről jöttek a mi eleink, hol ringott a bölcsőjük, milyen volt eddigvaló életük folyása. Mindhiába! Szövétnekünk kialudt, és tekintetünk a titokzatos sötétségbe vész.

De mi ez? Valami gyenge fény kezd derengeni az éjtszakában. Pislogó láng, a mely hol elalszik, hol újra világol. Tétova jár, mint a bolygótűz. S amott egy másik; majd fölvilan a harmadik, a negyedik is. Körülöttük a sűrű sötétségben félhomály dereng, s a szemünk látni kezd. Itt emberi koponyákat lát, amott állatbőrökből összeaggatott ruhákat. Majd földbe ázott hajlékok és nyírfahéjsátrak tűnnek elő a sötétségből; bennük kezdetleges szerszámok. Körülöttük eleven élet van, szorgoskodik a nagy család örege-apraja. Egy pár férfi a nagy halfogó hálót húzza a part felé, mások valami horgászó szerszámokat hordanak a csónakba.

Az asszonynép a lábasjóság után lát vagy fon es. Távolság. Távolabb egy csapat ember az íját és a nyilat szedi rendbe, aztán lóra pattan. Nem vadat üzni mennek most, mert az ebeiket visszaparancsolják; hadakozni mennek. Errébb ismét más kép tűnik a szemünkbe. A mi eleink békességben élnek együtt egy másik, kisebb néppel. Most már több a háziállatjuk, s a földjük sem hever parlagon, hanem búzát, árpát, szőlőt-mit terem. A férfiak fegyverzete ezüsttel van kiverve, homlokukon aranylemez villog, lószerszámuk díszes; az asszonynép gyűrűkkel, gyöngyökkel, fülönfüggőkkel ékeskedik. De az újért nem hagyták el a régít. Most is zsákmányul ejtik a folyók halait s az erdők vadait. A lovat éppoly jól megülik és nyilaikat éppoly biztossággal eregetik az ellenségre, mint annakelőtte. S ha ajkuk szóra, dalra nyílik, ugyanaz a nyelv árad róla, a melyet ősapáiktól örökölték, csak-hogy most már fejlettebb és szóban gazdagabb.

★

De hagyjuk el a képes beszédet.

A tulajdonképpeni történelem az első írott adattal kezdődik. Hanem azért az sem marad előttünk teljesen rejtve, a mi annakelőtte volt és történt, a miről semmi följegyzés sem szól; mert az anthropologia, az ethnologia, az archaeologia és a nyelvtudomány segítségével összeállíthatunk egy sereg adatot a történelem-előtti

korból, s ez adatok jó része még hitelesebb is, mint egynémely régi írónak ránk maradt tudósítása.

A nélkül, hogy a többit kisebbíteni akarnám, bátran kimondhatom, hogy az említett tudományok között a nyelvtudomány az, a mely a legtöbb adatot szolgáltatja, és a leghitelesebbeket; s hozzátehetem még, hogy abban is fölötte áll a többinek, hogy adatai sokkal régibb korból valók, mint amazokéi.

Mármost fogjuk vallatóra a nyelvtudományt és mondassuk el vele rendre, a mit a történelemelőtti kor magyarjairól tud.

I.

Az első kérdés a magyar nyelv eredetének kérdése. Erre egyes-egyedül a nyelvtudomány adhatja meg a feleletet, és semmiféle más tudománynak nincsen beleszólása. A nyelvtudomány pedig teljes határozottsággal megállapította, hogy a magyar nyelv finnugor nyelv; tagja annak a nyelvcsaládnak, a melynek többi élő tagjai a vogul, az osztják, a zürjén, a votják, a cseremis, a mordvin, a finnség (= finn, észt, karjalai stb. nyelv) és a lapp. Mindezek a magyarral együtt egy és ugyanazon alapnyelvnek, a finnugor alapnyelvnek folytatásai, újabb változatai. Már 1517-ben megemlítette MIECHOV MÁTYÁS krakkói kanonok és orvos «Tractatus de duabus Sarmatiis» című művecskéjében, hogy az uralvidéki jugorok (= ugorok vagyis vogulok és osztjakok) nyelve rokona a magyar nyelvnek. HERBERSTEIN ZSIGMOND báró «Rerum Moscovitarum Commentarii» című munkájában, a melynek első kiadása 1549-ben jelent meg, szintén megemlítette, hogy a juharok (vagyis az uralvidéki ugorok) állítólag ugyanazon a nyelven

beszélnek, mint a magyarok, de nem tudja, igaz-e, mert bármily szorgosan járt is utána, nem sikerült arról a vidékről való embert találnia, a kivel magyarul tudó szolgája beszélhetett volna. A XVII. század második felében FOGEL MÁRTON hamburgi orvos, az élelészű polyhistor fölfödözte, hogy a magyar meg a finn és a lapp nyelv között rokonság van, s ezt a rokonságot szóegyezésekkel és nyelvszerkezeti párhuzamokkal bizonyította. Körülbelül ugyanaz időtájt egy másik kiváló polyhistor, a svéd STIERNHJELM GYÖRGY is rájött a magyarnak a finn és a lapp nyelvvel való rokonságára. Valamennyi finnugor nyelv összetartozását legelőször STRAHLENBERG FÜLÖP JÁNOS állította és bizonyította szóegyezésekkel «Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia» című munkájában, a mely 1730-ban jelent meg.

Mi nálunk a magyar nyelvnek más finnugor nyelvekkel való egybevetése SARNOVICS JÁNOSnak «Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse» című munkájával kezdődött, a mely 1770-ben jelent meg, s a melyben a magyar és a lapp nyelv rokonságát szóegyezésekkel és nyelvtani alakok egyezésével bizonyította. SARNOVICS, bár nem volt nyelvtudós, egészen helyesen fogta föl a nyelvrokonságot. Művéből kitűnik, ha nem mondja is ki határozottan, hogy ő a nyelvrokonságot nem a szembetűnő, a kézzelfogható hasonlóságban, hanem a szabályos meg-

felelésben kereste; s ez az, a mi nálunk sok iskolázott embernek máig sem fér a fejébe. A magyarnak és a lappnak a nyelve — mondja ő — rokon lehet a nélkül, hogy egyik a másik szavát megértené; mert ha e kettő hajdanában egy nép volt is, annyi század óta teljesen el éven egymástól választva, mind a lapp, mind a magyar nyelvnek meg kellett változnia; hiszen azt csak nem tehetjük föl, hogy mind a kettő megállapodott úgy, a hogy az egység korában volt, vagy hogy mind a kettő teljesen egyenlően fejlődött tovább és ugyanazokon a változásokon ment át.

SAJNOVICS «Demonstratio»-ját 1799-ben GYARMATHI SÁMUELnek «Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata» című munkája követte, a melyben az osztják nyelv kivételével már az egész finnugorságot egybevetve találjuk. A XIX. század elején a kettőhöz harmadikul RÉVAI MIKLÓS csatlakozott s mind az «Antiquitates»-ben, mind az «Elaboratior Grammatica»-ban fölhasználta a magyar szavak és nyelvtani alakok megmagyarázására a finnugor nyelvek adatait. Ezután hosszú szünet következett, a melyet a HORVÁR ISTVÁN-féle romantikus iskola délibábos nyelvészkedése töltött be. A harminczas évek végén indult el REGULY ANTAL az ő hosszú és sok fáradsággal, sok nélkülözéssel járó északi tanulmányútjára; hét évig tartózkodott Oroszországban és

töméredek finnugor nyelvanyagot jegyzett össze. A századnak a derekán kezdte meg alapvető munkálkodását az összehasonlító nyelvtudomány terén HUNFALVY PÁL, s azóta nem szünetel e téren a munka. HUNFALVYHOZ csakhamar BUDENZ JÓZSEF is csatlakozott. Szívvel-lélekkal ráadta magát az ú. n. ural-altaji és később majdnem teljesen a finnugor nyelvek tanulmányára. Óriási munkásságot fejtett ki; harmincznégy éven át szakadatlanul dolgozott, írt értekezéseket, nyelvtanokat, szótárakat, közölt szövegeket, és végre munkássága betetőzéséül megírta két főmunkáját: a «Magyar-ugor összehasonlító szótár»-t és «Az ugor nyelvek összehasonlító alaktaná»-t. S a mi szintén igen nagy érdeme: iskolát alapított, új nyelvész-nemzedéket nevelt, a mely aztán folytatta az ő munkálkodását.

De nemcsak mi nálunk, hanem a külföldön is serényen folyt a munka a finnugor nyelvészet terén a múlt század második felében és foly ma is. Finn, észt, dán, svéd, norvég, német és orosz tudósok vállvetve dolgoztak és dolgoznak a finnugor nyelvtudomány előbbrevitelén.

És a míg ekkép hazánkbeli és külföldi komoly, lelkiismeretes tudós férfiak nyugodtan építik tovább a megkezdett épületet, a melynek alapja az ő meggyőződésük — tehát a hozzáértők meggyőződése — szerint olyan erős, hogy soha meg nem rendülhet: nem különös dolog-e az, hogy

mi nálunk a hozzá nem értők között még mindig sokan vannak, a kik ezen épület alapjának erősségében kételkednek? Nem különös dolog-e az, hogy a magyar nyelv finnugor voltának hirdetését sokan még mindig olybá veszik, mintha valami tudományos divat volna, a mely majd idejét fogja múlni, mint minden más divat? Vannak óvatos írók, a kik nyelvünk eredetéről szólva konstatálják, hogy a nyelvtudósok egy része finnugor nyelvnek tartja a magyart, de el nem mulasztják hozzátenni, hogy mások szerint a török-tatár nyelvcsaládba tartozik. Vannak kevésbé óvatosak, a kik semmibe sem veszik a «finnugor elméletet» és egyenesen török-tatár eredetűnek mondják a magyar nyelvet. Sőt olyanok is akadnak, a kik a mi nyelvünket a mongollal, a tamullal, a kabarddal, a sumírral és Isten tudja még miféle nyelvekkel rokonítják, mert hiszen a papiros türelmes, és a laikus közönség szívesen elhisz mindent, csak a finnugor rokonságot nem.

Hogy mi az oka ennek az igazságtól való húzódozásnak, azt kimondták már nem egyszer. Semmi egyéb, mint a gyermekes nemzeti hiúság, a mely már jó BARCSAY ÁBRAHÁMunknak a tolla alá adta a következő szavakat: «Sajnovics jármától ójuk nemzetünket, ki Lappóniából hurczolja nyelvünket», s a mely a «halzsíros atyafiság», a «csiribiri népek», a «dib-dáb népecskék» szálló igéknek adott szárnyat. A finnektől most

már, hogy nálunk is tudnak róluk egyetmást, a mi becsületükre válik, nem idegenkednek a nemzeti hiúságuktól elfogultak sem, de a többi finnugor néppel és nyelvvel való rokonítás nincsen ingyükre.

Ez azonban az összehasonlító nyelvtudomány művelőinek munkásságát legkevésbé sem zavarja, nem hogy megakasztaná. Ők a maguk útján haladnak, tudván, hogy az a helyes út. Nem a népszerűséget hajhászsák, hanem az igazságot keresik és nyugodtan hirdetik tudományos kutatásaik eredményeit, akár tetszenek a laikusoknak, akár nem. Es el fog jönni az az idő, mikor minden művelt magyar ember csodálkozni fog azon, hogy valamikor akadtak olyanok, a kik kételkedtek az igazságban.

A finnugor összehasonlító nyelvtudomány főeredményeinek a köztudatban való meggyökeresését kétségekívül megnehezíti az, hogy nagyon kevesen vannak tisztában a nyelvrokonság mivoltával és fokozataival. A kik egy kicsit érdeklődnek a dolog iránt, azoknak rendesen a román nyelvek rokonsága lebeg a szemük előtt. Ez a rokonság annyira szembetűnő, hogy a laikus is könnyen fölismerheti. A hol aztán ilyenfokú rokonság nincsen, ott a laikus nem is akarja a rokonságot elismerni. Már pedig a dolog úgy áll, hogy a román nyelvek aránylag későn, a középkorban fejlődtek külön nyelvekké, s azért sok bennük a könnyen fölismerhető egyezés;

ellenben a finnugor nyelvcsalád tagjainak különválása sokkal régebb időben történt meg. A mi nyelvcsaládunkban tehát igen-igen régen történt szétválás és igen-igen régi idő óta tartó különfejlődés eredményei állanak előttünk. És számba kell még venni azt is, hogy az az alapnyelv, a melynek folytatásai a mai finnugor nyelvek, korántsem állott a fejlettségnek olyan fokán, mint a mai román nyelvek alapnyelve. Ebből egész természetesen következik az, hogy a közös elemek, a melyek a finnugor alapnyelvből megmaradtak, nem lehetnek oly nagyszámúak, sem pedig a sokkal régebb különválás és különfejlődés miatt oly könnyen fölismerhetők, mint a román nyelvek közös elemei.

A nyelvrokonság bizonyítékai az alaktani egyezések (képzők és ragok egyezése) és a szóegyezések. A laikus ember a rokon nyelvekben azonos vagy hasonló elemeket keres, mert neki az kell, a mi szembetűnő. Ő csak szabad szemmel néz, azért sok mindent nem lát meg; de viszont sokszor teljesen idegen nyelvekben olyan azonosságot vagy hasonlóságot talál, a mely csupán csalóka látszat. Azért olyan délibábos a dilettánsok nyelvészkedése. Ellenben a nyelvbűvár nagyító üveggel és bonczoló késsel vizsgálja a nyelveket s így olyan közösségeket is észrevesz, a melyek a laikus szeme előtt rejtve maradnak. A nyelvbűvár tudja, hogy abban a folytonos változásban, a melyet a nyelv életé-

nek szokás nevezni, szabályosság van. A modern nyelvtudomány módszerének sarktétele az, hogy egy nyelven belül az azonos környezetben levő hangok a hangváltozás végbemenetelekor egyformán változnak, s az egyformaságtól csak az analogia és más nyelvjárás vagy más nyelv hatása alatt történik eltérés. Így van minden nyelvben, csak hogy a hangváltozások iránya és eredménye más-más nyelvben sokszor más-másféle. Ennek a változásbeli szabályosságnak az a következménye, hogy a rokon nyelvek közös szavaiban és szóelemeiben azok a hangok, a melyek eredetileg (t. i. az alapnyelvben) azonosak voltak, de a szétválás után elváltoztak, szabályosan térnek el egymástól, más szóval: szabályosan felelnek meg egymásnak.

A mostani nyelvtudomány már nem olyan tudomány, a melyben — mint VOLTAIRE mondta az etymológiáról — «a magánhangzók semmit sem nyomnak a latban, és a mássalhangzók is csak nagyon keveset.» A tudomány színvonalán álló etymologus nem játszik a hangokkal, nem toldja be, nem ugratja ki, nem csereberéli őket tetszése szerint, hanem szóelemzéseinek és egyeztetéseinek erős alapot vet a szabályos hangmegfelelések megállapításával és gondos szemmel tartásával.

A finnugor nyelvekben is sok ilyen szabályos hangmegfelelés van már megállapítva. Itt a finnugor összehasonlító hangtan eredményei

özül természetesen csak egynéhányat adhatok mutatóba.*

Igy a magyar szó kezdő *f* hangjának a rokon nyelvekben *p* felel meg, pl. *fél* ~ vog. *pél*, cser. *pěl* | *fő* ~ f. *pê*; — mélyhangú szavak kezdő *h*-jának *k* és *ch*, pl. *hal* ~ md. *kál*, f. *kàla* (vö. m. *hala-t*), cser. *kol*, osztj. *chul*; — a szókezdő *ny*-nek a rokonság egyik részében *ny*, másik részében *n* felel meg, pl. *nyil* ~ votj. *nyil*, lp. *nyill*, vog. *nyél*, de: md. *nál*, f. *nuoli*; — a szó belsejében és végén levő *m*-nek részint *m*,

* A rokon nyelvek szavait itt magyarosan írom. Ez az átírás természetesen nem lehet fonétikai pontosságú, hanem csak többé-kevésbbé közel jár a szavak hangzásához. Még így is kénytelen vagyok néhány olyan betűt használni, a mely a közönséges magyar írásban nem fordul elő. Ezeknek a hangértéke körülbelül a következő: *â* = a latin v. olasz rövid *a* (= a magyar *á* rövidje) | *ê* = a magyar zárt *e* (pl. a *tesz*, *vesz*, *lesz* szóban; ellenben *e* = a magyar nyílt *e*, pl. az *ez*, *kelet*, *kezem* szóban) | *â* = a magyar népnyelvi hosszú *a* (pl. az *âra*, *âsó* szóban) | *ê* = a magyar népnyelvi hosszú nyílt *e* (pl. az *êre*, *mêre* szóban) | *ễ*, *î̃* = az *ê*, *i*-nek mélyhangú megfelelője, a melyet hátrahúzott nyelvvel képeznek | *é̃*, *ễ* = tökéletlenül képzett *ê*, *ễ* | *w* = a két ajakkal képzett *v*-féle hang | *ch* = a német *ach* és *ich* szóbeli *ch* | *gh* = a *ch*-nak megfelelő lágy hang (*k* : *g* = *ch* : *gh*) | a sorföldrötti apró betűk nagyon rövid hangot jelölnek | a hiányjel (') rövid szünetet jelöl.

A ~ a megfelelés jele; a szó végén álló vonáska (-) azt jelöli, hogy az illető alak a ragozott alakokból következtetett tő.

Rövidítések: m. = magyar; f. = finn; md. = mordvin; lp. = lapp; a többi nem szorul magyarázatra.

részint *lm* felel meg, pl. *szem* ~ osztj. *szēm*, vog. *szām*, de: f. *szilme* (vö. m. *szeme-t*); — a szó belsejében és végén levő *z*-nek *t*, *d*, pl. *száz* ~ vog. osztj. *szát*, f. *szátá* (vö. m. *száza-t*), md. *szjädä*; — a szó belsejében és végén levő *g*, *d*, *b*-nek *ng* és *nk*, *nd* és *nt*, *mb* és *mp*, pl. *mög*, *meg* ~ cser. *möngës* «vissza» | *jég* ~ osztj. *jénk* | *ad* ~ f. *ántä-*, karj. *ändä-* (vö. m. *ada-kozik*) | *vénebb* ~ észt *vänëmb* | *eb* ~ osztj. *ëmp*; — a szó belsejében és végén levő *v*-nek bizonyos esetekben *m*, pl. *név* ~ osztj. *ném* | *nyelv* ~ vog. *nyél^um*.

Mármost térjünk át a nyelvrokonság bizonyítékaira. Kezdjük az alaktani egyezésekkel és lássunk egynéhányat a szembetűnők közül.

A magyar *kel-* és *kelt-*-nek a vogulban *kél-* és *kélt-*, az osztjákban *kil-* és *kilt-* felel meg. A nyelvemlékekben előforduló *megfélemik* «megijed» megfelelője a vog. *pélm-* «megijedni», a melynek az alapszava *pél-* ~ m. *fél*. A *megfélemlik* igével azonos képzésű a vog. *pészámil-* «oldódni», a melynek az alapszava (*pész-*) a mi *feslik* igénk alapszavával azonos. A régi *megállapik* «megáll» ige képzője a cselekvés hirtelenségét jelöli, s ugyanazt jelöli a *-p* a vog. *meszép-* «hirtelen fölölteni (t. i. ruhát)» igében is; az alapszavának (*mész-*) a mi *mezítelen* szavunk *mezgyökerében* találjuk a megfelelőjét. A mi *kezel* szavunknak alaki megfelelője osztjákul: *kétl-* (jelentése: «fog, tart»).

Az *él* igéből lett az *eleven*, éppúgy a finn *ële-* «élni»-ből *ëleve* «élő». Az *al-* (*alszik*, *altat*) ige származéka az *álm*, s ennek ízről-ízre megfelel az osztj. *álēm* és a vog. *úl^um* szó. *Lepni* a vogulban *lęp-*, s ennek *lępil* «födél» származéka a mi *lepel* szavunk mássá. A hogy mi mondjuk: *menni*, *kérni*, *varrni*, olyanformán mondják a votjakok is: *minni*, *kurni*, *vurini*, s a zürjének: *munni*, *korni*, *vurni*, sőt a *mened*, *kérned*, *varrnod* alakoknak is megvan a megfelelőjük az utóbbi nyelvben: *munniđ*, *korniđ*, *vurniđ*. Harmadik, negyedik, hatodik a vogulban *chúrmit*, *nyilit*, *chátit*. Véres a karjalai nyelvben *vérēs*, és éves a cseremiszbén *ies*. A *szarvú* (pl. kajla sz.) megfelelője a md. *szjuru* «szarvas, cornutus». *Tavi* az osztjákban így hangzik: *toui*, és *téli* vogul nyelven: *téli*. *Nőtelen*, *esztelen* a vogulban *nítel*, *isztél*, s a némát *nyelmtál*-nak, azaz *nyelvtelen* ^{nyelvtelen} névezik.

A *véresebb* középfoknak a lappban *vár-rászabbú* és *várrászáp* a megfelelője; a *vénebb* középfoké az észten: *vanēmb*. A többesszámi *nyilak*, *csomók* ~ a lappban *nyuóla'k*, *csuóla-ma'k*. A *kezei*-, *kövei*-többesszámi alakok mássai a finn *keszi*- és *kivi*-.

Félne, *menne* vogul nyelven: *pělni*, *měnni*; és *kellene* cseremiszül: *kělně*-zsé.

Nevem, *neve* és *lovam*, *lova* a vogulban *nēmēm*, *nēme* és *lūm*, *luwá*; a cser. *ácsám*

teljesen az, a mi a magyar *atyám*. A *szemed*-et a votják és a zürjén így mondja: *szjinmiđ*. *Tollam* mordvinul: *tolgám*, s a *tolgámok*, *tolgámuk* «tollunk» szó személyragja azonos a Halotti Beszéd *isemuc* (olv. *ësemök*) szavának személyragjával.

Vizen vogul nyelven *vitn*, s a votj. *kuszpin* «között» a *küszöbön* alaki megfelelője. A vogulban *kit pälä* a. m. *két felé*, és *élt* a. m. *előtt*; a mi *hosszatt* szavunk mássa *chószit* «hosszában, mentében»; a *hárman*, *négyn*-t pedig a vogul így mondja: *chúr^umán*, *nyilén*.

A rokon nyelvek szavai közül azok szoktak közösek és ennélfogva egyezők lenni, a melyek ősrégi fogalmakat neveznek meg vagy fejeznek ki. Ilyenek: a számnevek, az emberi test részeinek, a család tagjainak, a természeti jelenségeknek és tárgyaknak nevei, a kezdetleges cselekvéseket kifejező igék stb. Ezek legtöbbször eredetiek, míg ellenben az előbbre haladott műveltség szavai többnyire jövevényszók vagy új képzések és összetételek.

A magyar szavakkal egyező rokon szavak közül fogalom-csoportok szerint rendezve íme bemutatok egy csomót:

1. SZÁMNEVEK. A vogul számnevek 2—8-ig így hangzanak: *kit*, *chúr^um*, *nyilä*, *ët*, *chät*, *szét*, *nyol* | *húsz* ~ vog. osztj. *chúsz* | *negyven* ~ vog. *nelmën* | *ötven* ~ vog. *ëtpën* | *hatvan* ~ vog. *chätpën* | *száz* ~ vog. osztj. *szát*.

2. AZ EMBERI TEST. *Fő* ~ f. *pé* | *haj* ~ vog. *cháj* «üstök» | *szem* ~ osztj. *szēm*, vog. *szám* | *fül* ~ osztj. *pél*, vog. *pily*, zürj. votj. lp. *pëly* | *íny* ~ f. *iën* | *fog* ~ vog. *punk* | *nyelv* ~ vog. *nyêl^um* | *torok* ~ vog. *tor* (a magyar szó -k-ja képző) | *hón-alj* ~ zürj. *kon-ult*, *kun-ul*, votj. *kun-ul* | *kéz* ~ f. *keszi* (*ketē-*, *kedē-*, vö. m. *keze-m*), vog. *kêt*, osztj. *két*, cser. lp. *kit* | *mell* ~ cser. *mël* | *máj* ~ vog. *májt* | *lép* ~ cser. *lëp* | *vér* ~ votj. *vër*, f. *vëri*, *vër-*, zürj. *vir* | *ér* ~ osztj. *jér*.

3. A CSALÁD. *Atya* ~ cser. *ácsá* | *nő* ~ osztj. *né*, vog. *nê* | *fi* (*fiú*) ~ zürj. votj. *pi* | *ip*, *ipa* ~ osztj. *úp*, vog. *up*, *apá*, f. *äppi* | *vő* ~ f. *vevü* | *meny* ~ osztj. *mëny*, vog. *mény*, f. *minie* (vö. m. *menye-m*) | *árva* ~ f. *orpo*.

4. A TERMÉSZET. a) *Éj* ~ osztj. *ěj*, lp. *ëjj* | *hó* (eredetileg a. m. «hold») ~ osztj. *cháu*, md. *kou*, f. *kú* | *sötét* ~ vog. (a megfelelő alapszó más képzőkkel) *szetēm* «esti szürkület, sötét», *setep-* «sötétedni» | *tél* ~ vog. *têl*, cser. *tël* | *tavas* ~ zürj. *tuvisz*.

b) *Felhő* ~ cser. *pél*, f. *pilvi* | *víz* ~ vog. *wít*, f. *vësz* (*vëtē-*, *vëdē-*; vö. m. *vize-t*) | *jég* ~ osztj. *jénk* | *tűz* ~ osztj. *lút* | *tó* ~ vog. *tó*, osztj. *tou* (vö. m. *tou* [a régi nyelvben]) | *jó* («folyó» a régi nyelvben) ~ zürj. *ju*, vog. *já* | *hab* ~ vog. *chump* | *kő* ~ votj. *kö*, cser. *kü*, osztj. *këu*, vog. *kew*, f. *kivi* (vö. m. *köve-t*) | *ólom* ~ vog. *wó-lëm* | *ezüst* ~ zürj. *ëziszj*.

c) *Fa* ~ vog. *pa* | *gyökér* ~ vog. *jékwár* | *tő* ~ f. *tüvi* (vö. m. *töve-t*) | *kéreg* (a régi irodalomban és a nép nyelvében *kér* is előfordul) ~ vog. *kér*, osztj. *kêr*, cser. *kêr* | *eper* (a régi nyelvben és a nép nyelvében *eperj*, az utóbbiban *eperje* is) ~ vog. *ëëprjêch* | *tapló* ~ vog. *täplich*.

d) *Ló* ~ vog. *lo*, *lú*, osztj. *läu* | *eb* ~ vog. *äp*, osztj. *ëmp* | *nyuszt* ~ vog. *nyochsz* | *sül* (-disznó) ~ cser. *sülő* | *hal* ~ md. *käl*, f. *kälä* (vö. m. *hala-t*), cser. *kol*, osztj. *chul*, vog. *chül* | *lúd* ~ vog. *lunt* | *lepke* ~ vog. *lêpch* | *féreg* ~ vog. *pêrik* | *szú* ~ vog. osztj. *szau*.

5. **ESZKÖZÖK.** *Háló* ~ osztj. *chälêw*, vog. *chü-lu p*, | *nyíl* ~ votj. *nyil*, lp. *nyill*, vog. *nyél* | *ostor* ~ vog. *ostêr* | *nyél* ~ vog. *nêl* | *ár* ~ f. *orä*, md. *urä* (vö. m. *ära-m*).

6. **MUNKA.** *Lő* ~ cser. *lû*- | *fon* ~ md. *ponä*- (vö. m. *fono-k*), lp. *ponnä*-, vog. votj. *pun*- | *sző* (vö. *szövö-k*) ~ vog. *szew*- «fon», osztj. *széu*- «fon» | *varr* ~ zürj. votj. *vur*- | *mos* ~ cser. *musk*-.

7. **CSELEKVÉS, TÖRTÉNÉS.** *Ad* ~ karj. *ändä*-, f. *ántä*- (vö. m. *ado-k*, *ada-kozik*) | *ásít* ~ vog. *ószint*- | *bök* ~ f. *pökki*- | *dug* ~ karj. *tungê*-, f. *tunkê*-, md. *tongo*- (vö. m. *dugo-m*) | *ég* ~ cser. *ëng*- | *éjt* ~ vog. *äjt*- | *él* ~ cser. *ël*-, f. *ële*- (vö. m. *ële-k*) | *emik* («szopik» a régi nyelvben) ~ osztj. *em*-, f. *imê*- | *fal* ~ f. *pälä* «falat» | *fázik* ~ osztj. *pät*- «fagy» | *fed* ~ vog.

pent- | *fél* ~ *vog.* *pél-* | *fú* (vö. *fúvo-k*) ~ *vog.*
puw-, cser. pu-, md. puwä- | *hág* ~ *vog. | cháng-* |
hagy ~ *osztj. cháj-* | *hajlik* ~ *vog. chojlal- «haj-*
ladozni» | (meg-) *hal* ~ *osztj. chál-, vog. chál-* |
húny ~ *osztj. chony-, vog. chóny-, khuny-,*
zürj. kuny- | *jő* (vö. *jövö-k*) ~ *vog. jiw, juw,*
osztj. jo- | *jut* ~ *f. joutu-* | *kap* ~ *vog. kap-,*
votj. káb- | *kel, kél* ~ *vog. kél-, osztj. kil-* |
kell ~ *cser. kél-* | *köt* ~ *vog. köt-* | *lep* ~ *vog.*
lêp- | *les* ~ *vog. lês-* | *lev-* (vö. *lev-ő*) ~ *lp. le-,*
f. lië-, cser. li- | *lök* ~ *vog. lökém-, f. lükkê-* |
mén ~ *vog. osztj. mên-, f. mênë-, mên-* | *mú-*
lik ~ *vog. mül-* | *nyal* ~ *osztj. nyál-, vog. (-nt*
képzővel) nyalént-, zürj. votj. nyul-, md. nolá- |
nyel ~ *votj. nyél-, osztj. nyél-, lp. nyállë-,*
cser. nêl-, f. niêlë-, niêl- | *nyújt* ~ *votj. nujt-* |
öl ~ *vog. el-* | *reped* ~ *f. répëe-* | *süt* ~ *vog.*
sit- | *szel* ~ *vog. szíl-, cser. sêl-* | *szúr* ~ *cser.*
sur- | *tanít* (egykor: *tanocht*) ~ *cser. tunêkt-* |
tár ~ *cser. tår-* | *tér* («fér» a nép nyelvében) ~
votj. tēr- | *töm* ~ *cser. tēm-* «megtölt» | *tud* ~
votj. tod- | *val-, vol-* (vö. *val-ó, vol-t*) ~ *osztj.*
uál-, vog. ál-, f. olë-, ol-; *votj. vâl «vala»* |
viv- (vö. *viv-ő*) ~ *f. vië-*.

8. TULAJDONSÁG, MENNYISÉG. *Fél* ~ *vog. pél,*
cser. pël | *hosszú* ~ *vog. chósza* | *könnyű* ~ *vog.*
kinná, osztj. kéné | *lapos* ~ *md. lãps* | *lassú* ~
vog. loásch | *meleg* ~ *osztj. mélék* | *mély* ~ *vog.*
osztj. mël | *nyers* ~ *vog. nyér, osztj. nyêrë* (a ma-
 gyar szó s-e képző) | *rossz* ~ *vog. rusz* «gyarló,

gyenge» | *sovány* ~ md. *suványe* «vékony» | *tele* ~ vog. *tíl*, osztj. *tél* | *új* ~ cser. *ú*, régebben *uj* | *vékony* ~ zürj. *véknyi*.

9. **HELY, HELYZET, IRÁNY.** *Al* (*alatt*, -ól, -á) ~ md. *ál*, *álá*, f. *ál-*, *álá* | *el* ~ vog. *el* (pl. *el-mén-* «elmenni») | *elő* ~ vog. *éli*, *ilí* (*ilí-pél* «előfél») | *mög* (*mögött*, -ül, -é) ~ cser. *möngës* «vissza» | *hanyatt* ~ vog. *cháni* | *köz* ~ osztj. *köt* | *közé* ~ osztj. *kötté* | *közép* ~ osztj. *köttép* | *szél* ~ vog. *szél* | *hozzá* (egykor: *hozzá*) ~ osztj. *chozjá* | *nelki* ~ lp. *něj^{ka}* (pl. *něj^{ka}* *männät* «nekimenni») | *túl* ~ vog. *tuwl* «onnan» | *künn* ~ vog. *kün*.

10. **NÉVMÁSOK.** *Én* ~ vog. *em* | *mi* (személynévmás) ~ lp. zürj. votj. *mi*, f. *mē*, cser. *me* | *té* ~ zürj. *tē* | *ti* ~ lp. zürj. votj. *tí*, f. *tē*, cser. *te* | *ki* ~ lp. *kí*, f. *kē-*, cser. *kü*, zürj. votj. *kin* | *mi* (kérdő névmás) ~ lp. *mi*, f. *mi-*.

11. **KÜLÖNFÉLE.** *Agyar* ~ votj. *vádzsēr* | *álom* ~ osztj. *álēm*, vog. *úl^um* | -e (kérdő szó) ~ vog.-é, -é (pl. *mini-é* «mén-e?» *emm-é* «én-e?») | *éne* ~ f. *éni* «hang» (a magyar szó -k-ja képző) | *fedél* ~ vog. *pentil* | *fészek* (vö. a Halotti Beszédben *feze*, olv. *fészē* «fészke») ~ f. *pēsze* (a magyar szó -k-ja képző) | *év* ~ cser. *ij* (éves ~ cser. *ies*) | *had* ~ vog. osztj. *chánt* | *kebel* ~ vog. *képl* «ruha eleje» | *küszöb* ~ votj. *kuszíp* «köz» | *lélek* ~ vog. *lél*, *líli*, osztj. *líl* (a magyar szó -k-ja képző) | *lyuk* ~ cser. *luk* «gomblyuk» | *méz* ~ f. *mēszi* (mētē-, mēdē-;

vö. m. *méze-t*) | *morzsa* ~ vog. *marsá* «kevés» | *név* ~ osztj. *ném* | *odu* ~ md. *undo* «odvasság» | *szaru* ~ f. *szárvi* | *szer* («sor, rend, mód» a régi és a népnyelvben) ~ vog. *szér* «mód» | *szó* ~ vog. osztj. *szau* | *szőr* ~ vog. *sêr* | *toll* ~ vog. *towl* | *ügy* ~ zürj. *votj. udzs* | *vaj* ~ md. *váj*, vog. *wój* «zsiradék», f. *voj* | *zaj* ~ vog. *szaj*.

Azt hiszem, hogy a bemutatott egyezések minden elfogulatlan olvasót meggyőztek arról, hogy a magyar nyelvnek finnugor volta nem holmi agyrém, hanem kétségtelen tény.

Ha pedig a magyar a finnugor nyelvcsaládnak tagja, akkor nem tartozhatik más nyelvcsaládba, tehát a török-tatárba sem. Ez egészen világos dolog. Hogy egy félszázaddal ezelőtt török-tatár nyelvnek vagy a török-tatár és a finnugor nyelvcsalád összekötő láncszemének tarthatták, annak az a magyarázata, hogy abban a korban a finnugor nyelveket még nagyon kevéssé ismerték. De most már, mikor ezeket a nyelveket eléggé ismerjük, mikor meg van írva a magyar és a többi finnugor nyelv összehasonlító szótára s a finnugor nyelvek összehasonlító alaktana, a magyar nyelvnek török-tatár voltát csak az vitathatja, a ki a tényeket nem akarja tudomásul venni. Hiszen a magyar nyelvet tömérdek sok szál köti a finnugor nyelvcsaládhoz, és viszont a török-tatár nyelvcsaládtól akkora köz választja el, hogy azt átbridálni teljes lehetetlenség. Itten nincs terem

arra, s nem is volna helyénvaló, hogy kimutas-
sam, milyen semmisek azok a nyelvi argu-
mentumok, a melyekkel a magyar nyelvet a
török-tatár nyelvcsaládhoz vagy legalább hozzá
is akarták csatolni. Csupán néhány mozzanatot
akarok kiemelni. A hangtan terén nagyon fon-
tos az, hogy a mostani török-tatár nyelvek
tanúsága szerint ebben a nyelvcsaládban ere-
detileg nem volt a szavak elején *l*, *r*, *n* és *v*
hang, míg a magyarban és a többi finnugor
nyelvben meglehetősen számmal fordulnak elő
ilyen kezdetű eredeti szavak, s ezeknek a tanú-
bizonyysága szerint e kezdőhangok már a finn-
ugor alapnyelvben is megvoltak. Az alaktanból
elég annyit említenem, hogy a magyarban
negyvenkét olyan egyszerű képző van, a mely
a finnugor alapnyelvben is megvolt már, és
három olyan, a mely a magyar-vogul-osztják
nyelvegység korából való; ennek ellenében a
török-tatár nyelvcsaládban mindössze három
olyan egyszerű képzőt lehet kimutatni, a mely
bizonyos magyar képzőkkel legalább látszólag
egyező; de ezek sem bizonyítanak semmit, mert
annak a három magyar képzőnek a finnugor-
ságban kétségtelen megfelelői vannak. Hogy a
magyar és a török-tatár eredeti szókészlet meny-
nyire eltérő, azt számos példával lehetne be-
bizonyítani; elég lesz azonban, ha mutattványul
a fönnebbi fogalomcsoportok közül az elsőt és
a másodikat iktatom ide.

1. SZÁMNEVEK. Két: tör.-tat. *iki, ikē, ihi, ikkē, ikki* | három: *ücs, öcs, üsz, üjs, visszē* | négy: *tört, dört, dürt, tuvättā, tüört* | öt: *bis, bēs, bisz, pillik, biesz* | hat: *älti, olttā, áltā* | hét: *jiti, jēdi, jidē, gyité, szjiccsē, szette* | nyolc: *szekiz, székiz, szigēz, szígisz, szégiz, szēhész, szákkir, szágir, ághisz* | húsz: *jigirmi, jigermē, gyíbergē, szjirim, szjirēm, szúrbe* | ötven: *illik, ilik, ělli, illē, ílich, ílēch, állā, bēgy-on, biesz-uon* | hatvan: *ált-mis, ált-ón, ált-on, ot-mil, áltā-uon* | száz: *jüz, jöz, gyüsz, tyüsz, szjür, szűsz.*

2. AZ EMBERI TEST. Fő: *bās, poszj* | haj: *szács, csecs, csács, szász, tyászj, tyász, szjuszj, ász* | szem: *köz, gőz, küz, koszj* | fül: *kulák, kolák, kulgách, cholghā, chulghā* | íny: *dāmāgh, hunuk, kurghāk, lálāj, tálēj, ankāu* | fog: *tis, dis, tēs, tisz, tēs, tisz, sıl, sil* | nyelv: *til, dil, tēl, tıl, csilyhe* | torok: *boghāz, boghuz, bughāz, bokszē* | hón: *koltuk, koltok, koltēk, koldik, kultik, cholgossi, chonnoch* | kéz: *il, ilik, ěl, ilí, alá, alē, kol, kul* | mell: *köküsz, kökszüik, kökreik, göküsz, kükreik, kökszü, kukur* | szív: *jürek, jörek, tyürek, gyürek, szürech, csire* | máj: *bāghir, bāuir, bāwēr, bāur, bār, bár, biār, püvēr* | lép: *dulák, tálak, tölön, öde* | vér: *kān, chán, jon* | ér: *szír, tāmır, tāmur, tímır, tímār, dāmār.*

Vajjon ki merné azt állítani, hogy ezek a példák a magyar nyelvnek török-tatár volta mellett szólnak?

Teljesen tarthatatlan az a két közvetítő föltevés is, a melynek — úgy tetszik — az a célzata, hogy ha már a magyar nyelv nem lehet egészen török-tatár, legalább ne legyen egészen finnugor se.

Az egyik föltevés az, hogy a magyar eredetileg török-tatár nyelv volt, de később elfinnugorosodott. Erre nem érdemes sok szót vesztegetni. Képtelenség olyan nyelv alakulást tenni föl, hogy a nyelv eredeti elemeiből éppen csak olyan szavak maradtak volna meg, mint *teve*, *ökör*, *sajt*, *szatócs*, *gyűszű*, *gyűrű*, *tükör*, *búza*, *bor*, *seprő*, *gyékény*, *tanú*, *tor*, *gyász*, *erő*, *érem* stb., ellenben az egész grammatika és az olyan szavak, mint *fő*, *haj*, *szem*, *fül*, *íny*, *fog*, *nyelv*, *kéz*, *mell*, *szív*, *máj*, *vér*, *ér* stb., idegen nyelvből átvettek volnának.

A másik föltevés az, hogy a magyar eredetileg finnugor nyelv volt, de később eltörökösödött. Es mi bizonyítja ezt? A grammatika nem, mert az finnugor. Tehát csak az a néhány száz török műveltségszó bizonyítaná, a melyet nyelvünkben ki lehet mutatni. Igen, de ha ezek eltörökösítették a mi finnugor eredetű nyelvünket, akkor éppoly joggal lehetne mondani azt is, hogy a magyar nyelv elszlávósodott vagy elnémetesedett finnugor nyelv, mert meglehetősen sok szláv és német szó van benne.

Nem. A magyar nyelv finnugor nyelv volt

és finnugor nyelv maradt mind e mai napig.

Tudnivaló, hogy minden új nyelvi jelenség egyvalamely egyéntől indul ki, és tőle veszik át mások. Az új nyelvi jelenségek egy része az egész nyelvterületen elterjed; más részük azonban csak bizonyos határokon belül terjed el, s így jönnek létre a nyelvjárási eltérések. Kétségtelen dolog, hogy a finnugor alapnyelv is nyelvjárásokra volt oszolva. Ezekből a nyelvjárásokból fejlődtek az alapnyelvet beszélő nép fokozatos szétválása után a mai és a már kihalt finnugor nyelvek. A szétválás után az ősfinnugor népnek az a töredéke, a mely az alapnyelvnek — mondjuk rövidség okáért így — magyar nyelvjárását beszélte, szomszédjával, a vogul-osztják nyelvjárást beszélő töredékkel maradt együtt hosszú ideig. Az alapnyelvi magyar és vogul-osztják nyelvjárásban már az ősfinnugorok területi egysége korában kifejlődtek és elterjedtek olyan közös nyelvjárási sajátságok, a melyek a többi nyelvjárásban nem voltak meg; s minthogy e két nyelvjárást beszélők a többi finnugoroktól való elszakadásuk után még hosszú ideig együtt maradtak, természetesen még több olyan közös sajátság fejlődött ki bennük. Ennélfogva a magyar nyelvnek legközelebbi rokonai a vogul és az osztják. Ez a három nyelv a finnugor nyelvcsaládnak ugor ága.

A finnugor nyelvekben kétségtelen nyomait

találjuk annak, hogy a finnugorság már az alapnyelv korában érintkezett indogermánokkal, nevezetesen árjakkal (indo-irániakkal), s ezek befolyással voltak a művelődésére. Érintkezésük tovább tartott a finnugor törzsek szétválása után is. A magyar nyelvben szintén vannak — igaz, hogy csak nagyon gyér — nyomai annak, hogy a mi eleink, miután a vogul-osztjákoktól különváltak, tovább is érintkezésben voltak árja törzsekkel.

Sokkal nagyobb hatással volt a mi eleink művelődésére és nyelvére egy török (nevezetesen bolgár-török) nép. Ennek a nyelvéből kb. harmadfél-száz szó honosodott meg a magyarban. Nyelvünknek ezen régi, vagyis a honfoglalás előtti korból való török elemei tehát jövevényszavak. Később, mostani hazánkban, ismét gyarapodott a nyelvünk török átvételekkel, a melyek részint a betelepedett besenyők, kúnok és tatárok, részint az oszmán-törökök nyelvéből valók. Ez utóbbiaknak egy része nem is közvetlenül, hanem a déli szlávok közvetítésével jutott el hozzánk.

Ezektől a jövevényszavaktól külön kell választani bizonyos szavakat és szóelemeket, szám szerint vagy 25—30-at, a melyek egyaránt megvannak a török-tatár nyelvekben és a magyarban meg a többi finnugor nyelvben, nemkülömben a többi ú. n. ural-altaji nyelvcsaládban: a mongol-, mandzsu-tungúz- és a szamo-

jédban is. Ezek talán az összes ú. n. ural-altaji nyelvcsaládok ősrökonságának bizonyítékai, de semmi esetre sem szolgálhatnak a magyar nyelv török-tatár voltának bizonyosságaiul.

A magyar nyelv és a török-tatár nyelvek közötti viszonyoknak ez az egyedül helyes fölfogása; minden más fölfogás tudománytalan és ennél fogva helytelen.

II.

Tudvalevő dolog, hogy a nyelvek rokonsága nem bizonyítja okvetlenül a népek fajrokonságát is, a mint hogy az ugyanazon anyanyelvűek sem tartoznak okvetlenül mind ugyanahhoz a fajhoz. Kétségtelen példák vannak arra, hogy egyes népek és néptörödékek idegen nyelvvel cserélték el a magukét. A hódító bolgár-törökök átvették a meghódított szláv nép nyelvét és elfelejtették a magukét. A lappok olyan finnugor nyelven beszélnek, a mely legközelebbi rokona a finn nyelvnek, de anthropologiai tekintetben annyira eltérnek a finnektől, hogy lehetetlen őket ezekkel azonos fajúaknak tartani, hanem azt kell föltenni, hogy a lapp nyelv nekik nem eredeti, hanem fölvetett nyelvük.* Az indogermán nyelveket beszélő népek között és

* V. ö. K. B. WIKLUND, Entwurf einer urlappischen Lautlehre I. (= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne X.) 10—12.

némelyeknek saját körében is tetemes anthropologiai különbségek vannak. A mi örményeink nyelvcsereje köztudomású dolog, valamint az is, hogy a zsidó nép legnagyobb része szintén elhagyta fájának eredeti nyelvét és más nyelveket vett át.

Ennélfogva nem szabad eleve elutasítani némely íróknak azt a föltevését, hogy az «igazi» magyarság vagy a magyarság «zöme» faj szerint nem finnugor, hanem török-tatár nép. Ennek a lehetőségét elvben el kell fogadni. Hogy azonban ez a lehetőség valószínűséggé, esetleg bizonyossággá fokozódik-e vagy pedig valószínűtlennek, esetleg teljesen tarthatatlannak bizonyul, az azon fordul meg, hogy a föltevést minő erősségekkel lehet támogatni. Vizsgáljuk sorra ezeket az erősségeket.

Az első az, hogy a görög írók a magyarokat *turkok*nak azaz törököknek nevezik, s a keleti írók is (a kik ugyanegy forrásból merítettek) azt mondják, hogy a magyarok *turk*-fajbeliek. A ki ennek fontosságot tulajdonít, az elfelejtette vagy nem akarja tudni azt, hogy különféle népfajoknak egy kalap alá fogása, közös névvel nevezése igen régi keletű eljárás. A hajdani görögöknek *barbár* volt minden külföldi, s a rómaiak is barbároknak nevezték mindazokat a népeket, a melyeknek nem volt görög vagy római műveltségük. A *skytha* név alatt az ókorban egy sereg különféle északi

nomád népet foglaltak össze. VÁMBÉRYNál olvassuk, hogy «a XII. és XIII. században a moszlim világ Európát s lakóit csakis *frends* vagy *efrends* gyűjtőnéven ismerte, mely tudvalevőleg a Nagy Károly alatti frank birodalomra vonatkozó reminiscentiából vevé eredetét». ¹ De ehhez nagy logikai botlással azt teszi hozzá: «Így állhatott a dolog Konstantin és Leo idejében is a törökökre nézve, s ez lehet egyedüli oka (?) annak, hogy az akkoriban még ismeretlen magyarok az őket megillető (?) *turk* gyűjtőnevet nyerték.» Helyes okoskodással inkább azt kellene következtetni, hogy a *turk* név a *frendzs*- vagy *efrendzs*hez hasonló gyűjtőnév lehetett, a melyet különféle, de körülbelül ugyanazokon a tájakon lakó s valami tekintetben egymásra emlékeztető népfajokra alkalmaztak. És nem is én mondom, hanem PESCHEL OSZKÁR, a híres geografus mondja, hogy a középkorban a törökökön azt értették, a mit a régiek a skythákon, t. i. nomád népeket. ² Maga VÁMBÉRY is azt mondja, hogy «a Volga és az Ural keleti és délkeleti részein tartózkodó népelemek már Zemarchus küldetése idején a «török» gyűjtőnéven valának ismereteseek.» ³ S ha hozzávesszük még azt, hogy IBN ROSZTEH,

¹ A magyarok eredete. Budapest 1882. 145.

² Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde. Neue Folge II. 9.

³ A magyarok eredete 151.

GARDÉZI és EL-BEKRI a levediai magyarokat *madzsgharok*nak nevezi, a német kútfők *ungri*, *ungarus*, *ungarius*, *hungrus*, a szlávok pedig *ugri* néven emlegetik a mi eleinket: akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a *turk* nevezet a magyarok ethnikai mivoltára nézve éppenséggel semmit sem nyom a latban.

A második erősség az, a mely VÁMBÉRYNAK következő szavaiban van kifejezve: «Méltán kérdezhetjük, hogy a mondottak után akadhat-e még valaki, ki azt állítja, hogy a magyarok népe, mely a vitézségre hozzá hasonló besenyőkkel vívott nem egy harcz után azon kornak néptolongása között a Volgától egészen a Dunáig képes volt magának utat törni, melynek egy új haza alapítása céljából Pannónia tarkabarka népcsoportjait előbb le kellett győznie, mely végre déli és nyugati rablóhadjáratai következtében az akkori Európa előtt félelem és remegés tárgya volt, hogy ez a magyar nép a békeszerető, halászat- és menyétvadászattal foglalkozó ugoroknak egy ágról szakadt édes testvére? Meg nem foghatjuk, mikép volt lehetséges szem elől téveszteni, hogy az államalkotó és harczias szellem, melynek a magyarok sikereiket köszönhetik, mely fönmaradásukat az őket környező idegen népelemek közt biztosította, csak oly intézmények, erkölcsök és szokások kifolyása lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató, állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek, nem pedig egy oly társadalomban, mely patriarkhális elzárkózott-

ságában folyói és erdői határain belül megmaradván, soha egy nagyszabású, hősie világ-történeti tette magát el nem szánta... Bátran azt mondhatjuk, hogy Árpád serege csak oly nomád elemekből állhatott, melyek hasonlóan a mai turkománokhoz és kirgizekhez, már a társadalmi alkotmányukat éltető szellem által voltak képesítve azon föladatra, melyet oly fényesen megoldottak. A mint a szárazföld belsejében lakó emberből csak ritkán válik jó hajós, valamint a síkság lakója nem igen alkalmas a hegymászásra, ép oly kevéssé nőhet ki magát a finnugor származású ember sajátos életmódjával harczossá és világhódítóvá. A történetben legalább nem lelünk ilyen saltus-t in natura, ép azért kellett a Pannoniát meghódító magyarok zömének egy nomád török-tatár törzshöz tartoznia.»*

E lendületes beszéd veleje nem egyéb, mint a fejlődés és a hanyatlás lehetőségének tagadása. A magyarok legközelebbi nyelvrokonai, a vogulok és az osztjások most csakugyan békességes halászok és vadászok. Igaz ugyan, hogy nemcsak holmi menyétféle apró állatokra vadásznak, hanem medvére is, de azért mégis csak békességes emberek. Azonban ebből korántsem következik az, hogy mindig békességes emberek voltak. S még ha mindig azok lettek

* A magyarok eredete 208—209.

volna is, ebből nem volna szabad következtést vonni az egész finnugorságra. A nyelvek tanúsága szerint a finnugor törzseknek már együtt-élésük korában volt íjuk és nyiluk; s ha volt, minden bizonynnyal használták is. Vajjon föl lehet-e tenni azt, hogy az ős-finnugorok e fegyverüket csak állatok ellen fordították, de ha ellenséges emberekkel kerültek szembe, eldobták az íjukat meg a nyilaikat s gyáván megfutottak vagy elrejtőztek? Aligha. Róluk nem szól ugyan a történelem, de hogy ők sem ijedtek meg a maguk árnyékától, azt következtetni lehet némely későbbi följegyzésekből, a melyek utódaik haditetteiről szólnak.

A finnekről meg van írva, hogy a tizenkettedik században rablóhadjárataikkal sokat nyugtalanították Svédország partvidékeit. A század derekán kemény csatákat vívtak IX. Erik svéd király tetemes kereszteshadával, s miután ez győzött, egy részüket a keresztség föl vételére kényszerítette. A megkeresztelkedett finneket folytonosan támadták törzsrokonaik, a pogány karjalaiak és novgorodi szövetségeseik; 1164-ben a keresztények segítségére jött svéd keresztéseket is visszaverték, azután bosszúból berontottak Finnország belsejébe, sőt Svédországba is. 1178-ban a karjalaiak ismét betörték a finn egyház területére s foglyul ejtették és azután megölték az egyház fejét. 1187-ben megint Svédországba törtek be, előnyomultak a Mälar-

toig, elpusztították Sigtuna városát, megölték az upsalai érseket és tömérdek zsákmányt vittek magukkal. A karjalaiak és a novgorodiak Finnországot még másfél századon át minduntalan nyugtalanították betöréseikkel, de a finnek is rajtuk rontottak több ízben, míg végre 1323-ban megkötötték a békét. 1490-ben az oroszok iszonyú pusztító háborút indítottak Finnország határos részei ellen; 1495-ben Viborg vára alá gyűlt a nagy orosz hadsereg, de a finn nemesség hadinépe és a fegyverbe szólitott parasztság, a mely a Särkilahti nemzetiségből származó III. Maunu püspök vezérlete alatt állott, megmentette a fontos határvédő erődöt. A tizenhatodik század utolsó negyedében megint kitört a háború; az oroszok kegyetlenül pusztították Finnország határos részeit és partvidékeit; a finnek hőiesen védték magukat, s néhány parasztvezér, mint Teppoinen Tamás és Vesainen János, nagy hírnévre tett szert. A háború után 1596 végén az országban tanyázó svéd katonaság zsarolása és erőszakoskodása miatt nagy parasztlázadás tört ki, a mely 1500 parasztnak az életébe került. Az Oroszország ellen 1609-ben indított háborúban, a mely 1617-ben a stolbovai békekötéssel végződött, a finneké volt az oroszlánrész, mert a svéd hadsereg legnagyobb része a dánokkal állott harczban. Dicsőséges szerepük volt a finneknek a harminczéves háborúban is. A finn

lovasság, a mely már a lengyelországi had-
 áratban félelmetes hírnévre tett szert, valósá-
 gos rémük lett a császáriaknak. Gusztáv Adolf
 mindig nagyon bízott az ő vitéz finn lovasai-
 ban. Midőn Demmin közelében az ellenség hadi
 állását ment megsemmisíteni, közülük vitt magá-
 val 70-et testőrségül. Árulás következtében a
 kis csapatot egy szorosban 1500 lesben álló
 olasz rohanta meg; a finnek hőiesen tartot-
 ták magukat, noha mindenikükre húsznál több
 ellenfél esett; midőn azonban az olaszok az
 előre kiadott tilalom ellenére lövöldözni kezd-
 tek, a király testőrei egymásután estek el, s
 mire segítség érkezett, már csak néhány sebe-
 sült volt közülük életben. A breitenfeldi és a
 lützeni ütközetben a jobb szárnynak, a melyre
 mindig a legvitézebb csapatokat szokták állí-
 tani, a finnek állottak a legszélén. Egykorú
 svéd, német és hollandi írók a legnagyobb
 magasztalással szólnak harczratermettségükről
 és hősiességükről. Ha a leghíresebb császári
 csapatok rontottak is rájuk, rendületlenül meg-
 álltak egy helyben, mintha a lovuk lába gyöke-
 ret vert volna, és hőiesen állták ki a roha-
 mot; mikor meg rajtuk volt a támadás sora,
 vakmerően, majdnem eszeveszetten rohantak
 az ellenségre, ha tízannyi volt is, mint ők.
 A csatakiáltásuk «hákká pëllë!» («üsd, vágd!»)
 volt, s erről hakkapelitáknak nevezték el őket.
 A katolikus papok új sort toldottak be a litá-

niába, s országszerte könyörögtek a templo-
mokban: «A horribili Haccapaelitarum agmine
libera nos, Domine!» (A hakkapeliták borzasztó
seregétől ments meg, Uram, minket!) A finn
hadvezérek között a legkiválóbb Horn Gusztáv,
régí finn nemes család sarjadéka volt, a kit a
hős király elestekor a svéd hadsereg legkitű-
nőbb tábornokának tartottak. Vitézségüknek újra
tanújeleit adták X. Károly idejében Lengyel-
országban, a hol egyebek közt az történt, hogy
ötszáz finn dragonyos Tykocz várában magá-
és az ostromló ellenséget a levegőbe röpítette.
A lengyelországi hadjárat idejében (1656) az
oroszok megint berontottak Finnországba. A finn
hadseregből, a mely ez időtájt körülbelül 20,000
főre rúgott, alig néhány száz ember volt otthon,
azért Viborgban a polgárok és a deákok is
fegyvert fogtak, s a megyék határait parasztok
védték; így sikerült az oroszok előnyomulását
megakadályozni. Käkisalmin várát, a melyet meg-
lehetős nagy ellenséges sereg zárt körül, vité-
zül védte finn kapitánya, Benedek-fia Olaf. Savo
és Kajaani megyében a parasztok maguk ver-
ték vissza az ellenséget. XII. Károly vezérlete
alatt 1700-ban Narvánál tüntették ki magukat
a finn vitézek. A 40,000 emberből álló orosz
hadat a hős király teljesen tönkre verte az ő
8500 főnyi kis seregével, a melynek körülbelül
a fele finnekből állott. Valamennyi orosz tábor-
nok foglyul esett; az egész tábori fölszerelés,

a hadi pénztár és az ágyúk a győztesek kezébe kerültek. «Volt még azután is viadal akárhány» (hogy ARANY JÁNOSsal szóljak), hiszen Finnország a XVIII. században jóformán folytonos hadakozás színtere volt. A XIX. század elején is vitézül védték magukat a finnek az oroszok ellen, s akkori haditetteiket szépen megénekelte nagy költőjük, RUNEBERG.*

A tulajdonképpeni finneken és a karjalaiakon kívül más finn törzsekről, nevezetesen az észtekről és a livekről is tudjuk, hogy harciasak voltak. Az egykorú LETT HENRIK «Origines Livoniae sacrae et civilis» című munkájában részletesen leírja harcaikat, a melyeket a XIII. század elején a hódító németekkel, a lettekkel és egymással vívtak, s a melyeknek ő többnyire szemtanúja volt. A livek nehezen hódoltak meg és többször föllázadtak. A megkereszteltek a hódítók közé beosztva kegyetlenül öldösték a pogány észteket. Főbb embereik közül többnek föl van jegyezve a neve; a legkiválóbb Kaupo volt, a ki 1217-ben az észtek ellen küzdve esett el. Az észtek, a kiknek 52 váruk volt, igen makacsul védekeztek. 1209-ben a letteknek Beverin nevű várát ostromolták. 1219-ben egyik főemberük, a szakalai Lembit az oro-

* V. ö. Y. KOSKINEN, Oppikirja Suomen kansan historiassa. Helsinki 1870—73. — J. KROHN, Kertomuksia Suomen kansan historiasta. Hämeenlinna, Tampere 1872—78.

szokkal szövetkezett a német hóditók ellen, úgyhogy a kardos vitézek vezére, Albert püspök kénytelen volt II. Valdemár dán királyhoz fordulni segítségért.¹ 1241-ben Nevszkij Sándor vezetése alatt ismét több törzs egyesült a német lovagok elleni hadjáratra, s köztük voltak a karjalai, a Ladoga-melléki és az ingriai finnek is.²

A XII. és a XIII. században több pápai irat is megemlékezik azokról a támadásokról, melyeket némely pogány finn törzsek (a karjalaiak, az ingriaiak, a vótok) és a lappok a kereszténység ellen intéztek. IX. Gergely pápa 1230. február 9-én kelt iratában meghagyta az upsalai érseknek és a linköpingi püspöknek, hogy székhelyükön az egyházból való kizárás terhe alatt tiltsák meg az összes keresztényeknek, hogy ne szállítsanak az említett pogányoknak fegyvert és vasat, nehogy a keresztény hitet a Svédországhoz közel eső vidékeken ismét kiirtsák.³

A mordvínok, a kik most békességes föld-

¹ V. Ö. HUNFALVY PÁL, Utazás a Balttenger vidékein I. 302—312.

² KARAMZIN, Istor. Gos. Ross. IV. 29. (Ezt és még néhány orosz forrásból való adatot PÁPAY JÓZSEF volt szíves velem közölni.)

³ G. PORTHAN, Sylloge monumentorum ad illustrandum historiam Fennicam pertinentium. Aboae 1802. IV. 29—31.

művelők és méhészek, egykor nagyon harciasak voltak. A mi JULIANUS dominikánusunk, a ki 1236-ban átutazott a földjükön, annyira kegyetleneknek festi őket, hogy semmibe sem veszik azt, a ki sok embert meg nem ölt; mikor az úton járnak, mindazoknak a fejét, a kiket megöltek, maguk előtt vitetik, s mennél több az ilyen diadalmi jel, annál nagyobb az illetőnek a becsülete; az emberi koponyákból vóedényeket készítenek s legszivesebben azokból isznak; a ki még nem ölt embert, annak nem szabad megnősülnie.¹ HERBERSTEIN báró fönnebb idézett munkájában azt mondja róluk, hogy kitűnő íjászok s a rabló tatárokat gyakran vitézül visszaverték.² Ugyanazt mondja GUAGNINO SÁNDOR is «Sarmatiae Evropeae descriptio» cz. munkájában (1578) s annak a bizonyságául, hogy a nyilazásban mennyire ügyesek, fölemlíti, hogy az értékesebb bőrű vadállatokat orron lövik, nehogy a bőrükben kár essék.³ Az oroszok 1103-tól kezdve, a mikor a mordvinok] először verték őket [vissza, százado-

¹ A magyar honfoglalás kútfüi. Budapest 1900. 472. — E munka czímét ezentúl a szokásos módon rövidítve (MHK.) idézem.

² 1551. évi bázeli kiadás 67.

³ 87. l. (idézi PRAY, Dissertationes historico-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum 25. — Erre az adatra WICHMANN GYÖRGY volt szíves figyelmzettetni.

kon át számtalanszor törtek rájuk, de csak a XVI. század közepén tudta őket Rettenetes Iván czár a maga uralma alá hajtani. Közben-közben ők is berontottak az orosz területre; így pl. 1229-ben egyik fejedelmük, Purgasz vezérlete alatt támadást intéztek Nyizsegorod városa ellen. A mongol uralom idejében sok mordvín szolgált a khánok seregében, s 1377-ben a mongolokkal együtt pusztították el Nyizsegorod városát és a mongolok visszatérése után maguk indultak el a Volga partjain épült orosz faluk földülésára. Az 1552-iki kazáni hadjáratban Jenikájev mordvín herczeg a maga fegyveres népével már Iván czárt támogatta; 1572-ben pedig az arzaszki mordvínok a német hadjáratba követték a czárt. A XVII. század első felében azonban több ízben föllázadtak az orosz uralom ellen és nagy pusztításokat vittek végbe*.

A cseremiszek és a votjákok harcziaságának is fön maradt az emlékezete. A tizenkettedik század égen a novgorodiak közül sokan elhagyták a hazájukat és a Vjatka folyó mellékén le elepedvén köztársaságot alapítottak. Eleinte sokat kellett küzdeniük a cseremiszekkel és a votjákkal, a kik minduntalan támadásokat intéztek ellenük, míg végre legyőzték őket.

* V. ö. BARNA FERDINÁND, A mordvaiak történelmi viszontagságai. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VI. 8. szám.)

A küzdelemnek igen erősnek kellett lennie, mert a vjatkai krónikás szerint győzelmük emlékezetét az oroszok igen sokáig, még a tizenhetedik században is, évenként kétszer megülték olyanképpen, hogy Volkov faluból ünnepi körmenetben Szent György képével együtt Vjatkába vitték azokat a vas-nyilakat, a melyek egykori ellenségeik fegyverzetéhez tartoztak.¹ 1524 és 1530 között Joannovics Vaszilij nagyfejedelem 150,000 főnyi hadat indított a kazániaiak megfékezésére, a kik Szafa-Girejt czárrá választván a cseremiszekkel és a csuvasokkal együtt ellenállásra készültek. A cseremiszeknek sikerült egy moszkvai lovas csapatot szétverniük, de Szimkij Chabar bojár Kazántól mintegy 20 versztnyire a Svijag partján nagy győzelmet aratott a csuvasokon és a kazániaikon. Ugyanekkor Paleczkij Iván herceg, a ki Nyizsnij-Novgorodból élelmi szerekkel és lövőkészletekkel megrakott hajókon Kazánba ment, vereséget szenvedett a Volgán, mert a cseremiszek a folyót kövekkel és fákkal eltorlaszolták s a magas partról nyilakkal támadtak rá az oroszokra. 1530-ban pedig a cseremiszek elfoglalták az oroszoknak hetven ágyúját s tetemes ágyúgolyó- és puskapor-készletét.² Egy 1697. márczius 31-én kelt rendeletben

¹ KARAMZIN. Istor. Gos. Ross. III. 33—35.

² KARAMZIN, Istor. Gos. Ross. VII. 131—133.

Lvov herczegnek, a kazáni vajdának hivatalosan meg volt hagyva, hogy a legszigorúbban ügyeljen arra, hogy a csuvasoknak, a cseremiszeknek és a votjákoknak se pánczélokát, se semmiféle hadakozásra alkalmas vasat el ne adjanak.¹ Megemlítem még, hogy a cseremiszek HERBERSTEIN szerint kitűnő íjászok voltak.²

A zürjének, a vogulok és az osztjákok hadakozásairól is több ízben szólnak az orosz krónikák. A novgorodiak ereje gyakran megtört az ő hősies ellenállásukon, sőt volt rá eset (pl. az 1193-iki és az 1357-iki hadjáratban), hogy a novgorodiak közül csak néhány hírmondó tudott nagy nehezen hazavergődni.³

Az archangeli krónikában meg van írva, hogy Aszyka vogul fejedelem Jumsan nevű fiával együtt 1455-ben haddal jött a vogul földről a Vycsegda folyóhoz és megölte a permi érseket, Pityirimet. Ugyanerről megemlékezik a novgorodi IV. krónika is. Az előbbiben olvassuk, hogy 1483-ban Vasziljevics Iván nagyfejedelem hadat küldött Aszyka vogul fejedelem ellen; az összeütközés a Pelym folyó torkolatánál történt, s az ütközetben sok vogul elesett.⁴ Egy

¹ Poln. Sobr. Zak. II. 654–657.

² Rerum Moscovitarum Commentarii. Basileae 1551. 90.

³ MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul népköltési gyűjtemény I. Bevezetés 85.

⁴ Journal de la Société Finno-Ougrienne XVII., 43. és KARAMZIN, Istor. Gos. Ross. V. 358.

XV. századbeli perzsa író említi, hogy a bolgárok Júrába (= Jugrába, Jugriába vagyis a vogul földre) kardokat is visznek eladás végett,¹ s ebből azt következtethetjük, hogy a vogulok nemcsak nyilakat eregettek messziről az ellenségeikre, hanem ember ember ellen karddal is viaskodtak. 1620. szeptember 20. és 24-én Feodorovics Mihály czár a verchoturjei vajdákhoz intézett ukázában elrendelte, hogy a legszigorúbban ügyeljenek arra, hogy a kereskedők ne vigyenek Szibériába tiltott árukat: sisakokat, pánczélok, kopjákat, vas nyilhegyeket, és ne adják el a bennszülötteknek: a tátaroknak, szamojédeknek, voguloknak és osztjákoknak.²

Szólhatnék még azokról a mondákról és énekekről, a melyek egyik-másik finnugor nép harczias korának emlékét fönntartották; de azt hiszem, ennyi is elég annak a bizonyosságául, hogy a finnugor fajból is teltek ki vitéz harczosok, s így a mi honfoglaló eleink harcziasága nem olyan tulajdonság, a mely őket nyelvrokonaiktól elválasztaná.

Hogy az «államalkotó szellem» «csak oly intézmények, erkölcsök és szokások kifolyása lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató,

¹ A. C. LEHRBERG, Untersuchungen zur Erläuterung der ältern Geschichte Russlands. St. Petersburg 1816. 49.

² Akty istor. III. 86—88.

állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek», az egyenesen erre az alkalomra kovácsolt axióma, a melyet nem ismer semmiféle államkeletkezési elmélet; a turkománokra és a kirgizekre való hivatkozás pedig nagyon szerencsétlen, mert annak, hogy ezek valamikor államot alapítottak volna, semmi nyoma sincs a történelemben. A kezdetleges fokon álló népeknél is van valamiféle társadalmi szervezet: vannak vezetők, parancsolók, igazgatók, és vannak alárendeltek, engedelmeskedők. A mely nép a maga erejénél és a körülmények kedvező alakulásánál fogva meg tudja tartani a szabadságát, azaz nem jut más népnek az uralma alá, annál idő jártával a kezdetlegesebb társadalmi szervezetből kifejlődhetik az állami szervezet; de nem az a rejtelmes, ködös «államalkotó szellem» fejleszti ki, hanem a körülmények kényszere. Ez emeli a főemberek valamelyikét a többi fölé és teszi az egész nép fejévé, vezérévé, uralkodójává. Ennek az elsővé lett főembernek és utódainak a tehetségén, erélyén s ismét a körülmények alakulásán fordul meg a zsenge állami szervezet sorsa: főnnállása vagy megdőlése. A török népek nagy sokasága között akadt egynéhány, a mely államot alapított. De hát miért nem alapított a többi is, ha már az «államalkotó szellem» annyira velejár a nomád élet intézményeivel, erkölcsével és szokásaival? S ha a sok török

nép közül csak egynéhánynak sikerült eljutnia az államalapításig, míg a többi mind más népek uralma alá került: mi csodálni való van azon, hogy a sokkal kisebb számú finnugor népek közül csak egy vált ki mint államalkotó? Ha a mi eleink államalapítása a török «államalkotó szellem» műve volna, akkor ennek a nyelvben is volna nyoma, a hogy nyoma van sok egyébnek; de egész szókészletünkben nincsen egyetlen-egy magyar állami méltóság vagy tisztség neve, a mely török eredetű volna.

A harmadik erősség az, hogy «török eredetűek és csak a törökből magyarázhatók a legrégibb megmaradt magyar nevek, mint Árpád, Zoltán, Gejza és mások».* Erre mindenekelőtt a következőket kell megjegyeznem. A régi magyar nemzetség-, személy- és méltóságneveket CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS és a keleti írók, továbbá a mi krónikásaink tartották fön. Azok az írók, a kik e neveket akár közvetlen, akár közvetett hallomás után írhatták le, idegenek voltak. Mármost gondoljunk csak arra, hogy mivé válik a magyar szó olyan idegen ember halló és beszélő szervében, a ki a szó egyik-másik hangjának hallásához és kiejtéséhez nincsen hozzászokva! Ez egy. A másik meg az, hogy a görög írás a mi nyelvünk több hang-

* MARCZALI HENRIK a SZILÁGYI SÁNDOR szerkesztette «A magyar nemzet történeté»-ben I. 35.

ának előlésére képtelen, a keleti íróknál előforduló méltóságnevek olvasása pedig az arab írás természeténél fogva bizonytalan. A latinbetűs magyar írás a mi régi krónikásaink korában tudvalevőleg még nem volt annyira kifejlődve, hogy minden magyar hangot külön betűvel tudtak volna leírni, ennélfogva a náluk előforduló személynevek olvasása is jórészt bizonytalan. Mindezt összevéve arra az eredményre jutunk, hogy a reánk írásban maradt nevekből csak igen nagy óvatossággal szabad — ha ugyan egyáltalában lehetséges — egykori viselőik nemzetiségére következtetni.

Hogy azok a nevek «csak a törökből magyarázhatók», az nem áll. Maga VÁMBÉRY mondja, hogy «itt az értelmezési kísérletnél a töröktatár nyelvény már nem mindig elegendő», mert a nevek közül egynéhánynak olyan kezdőhangja (*l, n, f*) van, a mely a török-tatár nyelvekben szokatlan, «s az illető szók a törökből tényleg ki nem magyarázhatók.»*

De ha csakugyan törökök volnának is azok a nevek egytől-egyig, szabad volna-e ebből azt következtetni, hogy a magyarok törökök voltak? Korántsem. Mert kik voltak azoknak a neveknek viselői? Csupa főúr és főméltóság. Tehát a nevek török voltából legföllebb csak az következnek, hogy a magyarság uralkodó osztálya török

* A magyarok eredete 151.

volt. Azonban még ezt sem kellene okvetlenül föltennünk, mert más lehetőség is van, t. i. az, hogy a magyar urak abban az időben, midőn a magasabb műveltségi fokon álló törökséggel, nevezetesen a törökség úri osztályával érintkeztek, török neveket vettek föl, mert azok nekik előkelőbbeknek tetszettek. Ez nagyon emberi dolog lett volna. Nem is példátlan. Hiszen Finnországban svéd nevet vett föl számtalan tősgyökeres finn ember, a kinek az ereiben egy csepp svéd vér sem keringett.

Azonban ezekre a föltevésekre semmi szükség sincsen, mert azok a nevek nem törökök. Az a módszer, a melylyel VÁMBÉRY török voltukat akarta kimutatni, abban áll, hogy a görögös végzetet, ha van, leválasztja s azután olyan alakot rekonstruál, a melynek valami jelentést lehet tulajdonítani. Ime néhány példa: 'Ιέλεχ azaz *Jeলেখ* = tör. *jelek*, *jele* «a nyíl felső végén levő toll, sörény, kócsag, vagy a fejedelem fővege». Τασής azaz *Tasz* = tör. *tas* «kő.» Τερματζούς azaz *Termatzusz* = tör. *termacsi*, *tarmacsi* v. *tarmascsi* «az erőlködő, a fölhevülő.» Σαλμούτζης azaz *Szalmutzész* (helyesebben: *Szalmúcizsz*) = tör. *szalmacsi* «hurokvető». (Megjegyzem, hogy a tör. *szálmâ* szó nemcsak hurkot, hanem kötelet is jelent, a -csi képző pedig «valamivel foglalkozót» jelöl, e szerint *szalmacsi* akár «kötélverő» is lehet). Ταρκατζου azaz *Tarkatzu* (helyesebben: *Ταρκατζούς* azaz

Tarkaczús) = tör. *tarkacsi* «a szétszóró, a szétkergető». 'Ιουτοϋζάς azaz *Jutotzasz* = tör. *jutacsi* «a megsemmisítő», stb.* Ilyen módszerrel éppoly könnyen ki lehet mutatni, hogy szóbanforgó nevek finnugorok. Ime pl.: *Jelech* = vog. *jelëch* «alsó» vagy *jelëch* «járó». *Taszisz* azaz (a görögös végzetet elhagyva) *Tasz* = vog. *tasz* «idegen» vagy *tász* «kész». *Termaczús* = vog. *termët-szusz* «fönnragyogó». *Szalmúcisz* = finn *szälämojcczi*: eredetileg «villámló» (most «villámlott»; egyébiránt ez utóbbi értelmezés is alkalmas volna, mert VÁMBÉRYNÁL is van ilyen, t. i. *Arpadisz* = tör. *arpajdi* «jósolt, álmokat fejtett», aztán könnyed fordulattal: «jós, álomfejtő».) *Tarkaczús* = finn *tärkkä-szú* «pontos, gondos, éles szájú». *Jutoczász* = finn *joutuszä* «gyors». És ki lehetne mutatni ilyen módszerrel e neveknek germán, román, szláv, sémi vagy sumir eredetét is. De ez csak szófejtő játék volna, a mint hogy török voltuknak ilyen bizonyítása sem egyéb, mint szófejtő játék.

A tudomány világánál tehát érvényteleneknek bizonyulnak azok az erősségek, a melyeket a magyarság török voltának bizonyítására fölhoztak.

De hátha vegyülékfaj a magyar: finnugor

* A magyarok eredete 152—157. — L. e. könyvről írt bírálatomban a nevekről szóló részt: Egyetemes Philologiai Közlöny VII. 63—70.

és török törzsek vegyüléke? Erre a kérdésre az anthropologia már megadta a feleletet. Szerinte vegyülékfaj, vagyis két fajnak kereszteződéséből származott közép faj egyáltalában nincsen. Külön fajbeliek kereszteződéséből vegyülék-egyének állanak elő, de ezeknek az ivadékaik ismét az egyik vagy a másik eredeti fajra ütnek, még ha a vegyülék-egyének egymás között házasodnak is. A kereszteződés tehát nem hoz létre új fajt; csak valamelyik faj kipusztulását okozhatja, ha t. i. az ivadékok közül többen ütnek az egyik ösre, mint a másokra.* Azonban ha vegyülékfaj nincs is, vannak keveréknépek, vagyis olyan népek, a melyek két vagy több fajnak részint tiszta, részint kereszteződésből származott (átmeneti) ivadékaiból állanak. A legtöbb nép ilyen. S hogy a magyar nép is ebben az értelemben vett keveréknép, azt történelmi viszonyosságainak ismerete alapján kétségtelennek kell tartanunk. Erre vall a magyar típus különfélesége, és erre vallanak a nyelvünkben tömegesen meghonosodott idegen elemek is. Mint már mondtam, a magyar nyelvben kétségtelen nyomait találjuk annak, hogy a magyar nép a honfoglalás előtt érintkezésbe jutott egy török néppel, a mely földművelő és

* V. ö. SEMAYER VILIBÁLD, A magyarság anthropologiai típusai. (A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője IV. 81—118., kül. 93—95. [hivatkozások és idézetek] és 116.)

állattenyésztő volt. Ez az érintkezés eleintén alkalmasint ellenséges, de később mindenestre barátságos volt. Érintkezett a magyar nép más népekkel is: árjakkal, szlávokkal, talán kaukázusiakkal is, de — a nyelv tanúsága szerint — egyikkel sem oly szorosan, mint a törökkel. A mostani magyar típusok megengedik annak a föltevését, hogy ez a török nép a magyarral együtt vándorolt és vele együtt foglalta el az új hazát, a mely neki is hazája lett. A nyelvi bizonyosságok alapján ezt kétségtelennek kell tartanunk, mert a jövevényszavak mineműsége és száma arra vall, hogy a magyarság és a törökség közötti viszony sokkal szorosabb volt, sem-hogy az egyik a másikat elhagyhatta volna. Minthogy pedig a finnugor eredetű magyar nyelv mind e mai napig fönnmaradt, természetesen a török nép volt az, a mely nyelvet cserélt. S a magyar nyelv megmaradásából még az is következik — és ezt az anthropologia is megerősíti,* — hogy a magyarok száma sokkal nagyobb volt, mint a törököké.

Ennyit vall a nyelv. A ki ennek az alapján áll, az erős alapon áll. Ezen az alapon kívül csak ingovány van, s arra nem tanácsos rálépni. Mégis ráléptek némelyek. Így pl. KUNIK azt a föltevést kockáztatja meg, hogy «valami finn (értsd: finnugor) törzs még az orosz birodalom

* U. o. 112.

alapítása előtt török törzstől meghódíttatott; ez aztán később a pusztákon e finnekből lovas népet csinált, beléjük harcias szellemet és rabló élethez való kedvet öntött és őket Magyarországra vezette...»* Ez pusztá föltevés, a melyet sem történelmi, sem nyelvi adatokkal nem lehet támogatni. KUNIK szeme előtt a frankoknak Galliában és a bolgár-törököknek Moesiában való hódítása és nyelvcsereje lebegett; s minthogy a magyarokkal érintkezésbe került törökök szintén nyelvet cseréltek, ezt hasonló körülmények között végbement átalakulásnak képzelte s a törököket a magyarok meghódítóinak, «fejedelmeinek és előkelőinek» tartotta. Arra azonban semminemű bizonyítékunk sincsen, hogy azok a földművelő és állattenyésztő törökök a magyarokat meghódították s a nép uralkodó osztályává lettek volna. A történelem erről semmit sem tud, a nyelv pedig ellene mond, mert az uralkodó osztályhoz tartozók nevei nem török nevek. A legkisebb nyom sem mutat arra, hogy a törökökkel meggyarapodott magyarság előkelői, vezetői ne magyarok lettek volna. Hogy a törökök csináltak volna a magyarból lovas népet, az szintén nem áll. A nyelv azt bizonyítja, hogy a magyar már a vogul-osztjákságtól való elszakadása előtt lovas nép volt, mert a *ló* és a *nyereg* közös szava e három

* VÁMBÉRYNÁL, id. m. 415.

nyelvnek, s a *fék* is finnugor szó; még a *másodfű*, *harmadfű* (csikó) jelzés is megvan a voguloknál («két-fű, három-fű ló»). Harcias szellemet és a rabló élethez való kedvet a magyar nép a maga finnugor eleitől is örökölhett, mint a rokon népek példája mutatja. A nyelv tanúsága szerint az *új* és a *nyíl* ősrégi finnugor örökség, a *had* szónak «hadsereg» jelentése és a *tegez* a magyar és vogul-osztják nyelvegység korából való, a *kard*, a *vért* és a *vár* árja eredetű, tehát mindezek megvoltak a magyaroknál, mielőtt a törökökkel érintkezésbe jutottak. Korántsem akarom kétségbe vonni, hogy azok a törökök is harciasak voltak, de mégis különös dolog, hogy a között a kb. harmadfél száz szó között, a melyet a mi eleink tőlük vettek át, az egyetlen *seregen* (a finnugor *had* egyértékésén) kívül nincsen hadi szó. Ez nem tanúsodik a mellett, hogy a hadakozásban ők lettek volna a magyarok mesterei.

A mi a történelmi kort közvetlenül megelőző századokban megtörtént, t. i. idegen néptörzsnek a magyarsághoz való csatlakozása és megmagyarosodása, az megtörténhetett és bizonyára meg is történt még régibb időkben is. A magyarság, mint mondtam, nemcsak törökökkel, hanem másféle néptörzsekkel is érintkezett, s nem lehet kétségbe vonni, hogy ezeknek egy része is hozzája csatlakozhatott. A magyarság tehát minden valószínűség szerint már a törökökkel való

összekerülése előtt sem volt teljesen egységes fajú; de annyi kétségtelen, hogy a finnugor származású magyarok voltak mindig többségben; ők voltak a befogadók és a beolvasztók, az ő nyelvüket vették át a hozzájuk csatlakozó népelemek. S midőn finnugor származású magyarokról beszélek, azzal korántsem azt akarom mondani, hogy az én nézetem szerint az ősfinnugorok teljesen egységes fajúak voltak. Kétségtelen dolog, hogy az ősfinnugor nép is érintkezett már más népekkel, nevezetesen — mint a nyelvek bizonyítják — indogermánokkal, s lehetséges, hogy egyes törzsek (a melyek talán maguk sem tiszta indogermánok, hanem többfajúak voltak) hozzája csatlakoztak és nyelv szerint finnugorokká lettek. De az ősnépnek, ha csatlakoztak is hozzája idegen elemek, törzsökös része mégis csak az eredeti finnugor volt. Ennek a törzsökös résznek a nyelve öröklődött évezredekken át ivadékról-ivadékra s él mai napig is a finnugor népek — köztük a magyar — ajakán. Bármilyen idegen elemekkel gyarapodott is tehát a magyarság, annyi bizonyos, hogy az «igazi magyarok» az ősfinnugoroknak egyenes leszármazottjai.

III.

Nagyon kevés az, a mit a magyaroknak honfoglalás előtti és honfoglaláskori műveltségéről

a legrégibb forrásmunkákban följegyezve találunk. Az archaeologiai leletek pedig a műveltségnek csak bizonyos körére szorítkoznak.

Sokkal nagyobb számúak és megbízhatóbbak azok a műveltség-történeti adatok, a melyeket a nyelv szolgáltat, ha kellő óvatossággal vallatjuk. A nyelv határozottan egy néphez van kötve, annak kétségtelen sajátja. Szókészletében különféle eredetű elemek vannak egymás mellett, a melyeket az összehasonlító nyelvtudomány segítségével egymás fölé sorakozó rétegekké csoportosíthatunk, s ezek a rétegek a népnek részint ősműveltségét, részint műveltségbeli haladását tárják a vizsgáló szeme elé.

A «nyelvészeti palaeontologia» adatai tehát a szavak, mint tárgyak és fogalmak nevei és kifejezői. Minthogy pedig a honfoglalás előtti kor szókészlete írásban nem maradt reánk, csak következtetés útján állapíthatjuk meg, hogy a minket érdeklő szavak közül melyek jöhetnek tekintetbe, vagyis melyek voltak meg abban a korban. Az eredmény a következő:

A nyelv történelmi korában előforduló és legnagyobbbrészt most is meglevő szavak közül művelség-történeti adatokul mindenekelőtt azok szolgálhatnak, a melyekről a nyelvtudomány kritériumaival meg lehet állapítani, hogy a finn-ugor alapnyelvből valók; továbbá azok, a melyeknek a megvoltát legalább a magyar és vogul-osztják nyelvegység koráig, vagyis a magyarság

külön élete előtti időig lehet visszavinni. Nemkülömben azok a jövevényszavak, a melyekről ki tudjuk mutatni, hogy még a honfoglalás előtt honosodtak meg őseink nyelvében. Végül még egynéhány ismeretlen eredetű szó is, a melyekről annyit mégis teljes bizonyossággal állíthatunk, hogy nem ebben a hazában képződtek vagy honosodtak meg.

Ezekből az adatokból azonban csak nagy óvatossággal szabad következtetéseket vonni. Az alapelv az, hogy valamely szó megvonta a szó-jelentette tárgy vagy fogalom megvoltát is bizonyítja. Minthogy azonban a szavak jelentése változásnak, fejlődésnek van alávetve, vigyáznunk kell arra, hogy a régi szónak ne tulajdonítsunk valami modern jelentést. Így pl. abból, hogy a *ház* szó megvult a honfoglalás előtti magyarok nyelvében, sőt már a finnugor alapnyelvben is, nagy hiba volna azt következtetni, hogy a mi honfoglaló őseink s már az ő ősfinnugor eleik is olyanszerű épületekben laktak, mint mi. De még óvatosabbaknak kell lennünk a negatív következtetésekben; t. i. valamely szó meg nem voltából nem szabad egyszerűen azt következtetni, hogy a tárgy vagy a fogalom sem volt meg; mert hiszen tudjuk, hogy azóta is, a mióta magyar nyelven írnak, jó csomó szavunk kiveszett, s ez minden bizonynnyal megtörtént a történelem-előtti korban is. Másképp áll azonban a dolog, ha valamely fogalomkörnek összes

szavai hiányzanak; akkor már helyes az a következtetés, hogy maga a fogalomkör sem volt ismeretes. Pl. ha nem tudnók is, hogy a honfoglaló magyarok nem voltak keresztények, ennek a konstataálására teljesen elegendő volna az, hogy a keresztény egyháznak összes speciális műszavai hiányzottak a nyelvükből.

Az eredeti szavak rendszerint az ősműveltségre vetnek világot; a műveltségbeli haladás jórészt a jövevényszavakban tükröződik. Az új műveltségi tárgyakkal és fogalmakkal való megismerkedés alkalmával rendszeren meghonosodik az illető tárgyak és fogalmak neve is. Tehát a szavakjövevény-voltából általában jogosan következtethetjük azt, hogy a nép az illető tárgyakat és fogalmakat más néptől, még pedig ettől meg ettől vette át. Általában, mondom; de nem szabad ezt kivétel nélkül minden szóátvételtől következtetni, mert az is köztudomású dolog, hogy idegen szavakat szükség nélkül is vesznek át, s megtörténik, hogy az ilyen idegen szó kiszorítja a használatból az eredetit. Abból pl., hogy a *szakáll* török jövevényszó, naivság volna azt következtetni, hogy a magyarok a törökökkel való érintkezésük előtt nem ismerték a szakállat. De mármost azt kérdezhetné valaki: hogyha a szavak átvett volta nem bizonyítja kétségtelenül az illető tárgyak és fogalmak átvett voltát, tehát korábbi meg nem létét, hogyan merünk belőlük mégis műveltségtörténeti követ-

keztetéseket vonni? Erre az a feleletünk, hogy az erősebb műveltségi hatás egész műveltségi ágak meghonosításában áll, s ezzel velejár a megfelelő szócsoportok meghonosítása is; ha tehát egész szócsoportok bizonyulnak más nyelvből átvetteknek, akkor a mi következtetéseink erős alapon állanak.

A következőkben legnagyobbrészt a nyelvi adatok alapján, de fölhasználva a történelmi és némely ethnologiai adatokat is, vázlatos képét iparkodom megrajzolni a magyarság honfoglalás előtti műveltségének. Természetes dolog, hogy e helyütt nem terjeszthetem elő az egész tudományos apparátust, hanem csak az eredményekre szorítkozom.*

1. **Halászat és vadászat.** — Az ősz- finnugorok halászáttal és vadászattal szerezték meg életszükségleteiket. A *hal*, az *új*, az *ideg* (íj-ideg) és a *nyil* ősz- finnugor szavak. A legrégibb halász-eszközök, a melyeknek az emlékét a nyelv megőrizte, a hal útját elálló rekesztékek: a *fal* és a *vész* (vejsze), továbbá a későbbi horgoknak kezdetleges megelőzője, az *ág* voltak. (E szó finn és lapp megfelelőinek jelentése:

* A nyelvi adatok forrásai «Magyar nyelvhasználtás» című munkám negyedik kiadásának 131. lapján vannak összeállítva. Ezekhez csatlakozik még Gombocz Zoltánnak «Régi török jövevényszavaink» című dolgozata. (Magyar Nyelv III.; különnyomat: «Honfoglalás előtti török jövevényszavaink.» Budapest 1908.)

«horog».) IBN ROSZTEH és GARDÉZI munkájából tudjuk, hogy a magyarok is foglalkoztak halászattal.¹ De a nyelv tanúsága szerint ők már a vogul-osztjákságtól való különválásuk előtt *hálóval* is halásztak s később a törököktől megtanulták a tökéletesebb szerkezetű *gyalom* használatát is. Halászati segédeszközük szintén már a vogul-osztjákokkal való együtt-élésük korában a *hajó* volt, a mely eredetileg kisebb vízenfutó készséget, csónakot jelentett. Vadászati készletükhöz tartozott a *tegez* is, a melynek neve az ugor (azaz magyar-vogul-osztják) nyelvegyiség korából való, továbbá a *tőr* (fogótőr), a mely török eredetű. A vadász kísérője és segítő-társa az *eb*, nevezetesen az *agár* és a *kopó* volt. (A kutya már az ősfinnugoroknak is háziállatjuk volt; régi nevének maradványa a *fene* szó.) Valószínű, hogy a régi magyaroknál is divott a lovas vadászat, a melynek az emléke mai napig is él a vogul népköltészetben.²

2. Állattenyésztés és földművelés. — Az ősfinnugor népnek a kutyán kívül még egy háziállatja volt: a *juh*. Ehhez a kettőhöz az ugor korban harmadikul a *ló* járult. Több háziállatjuk a magyaroknak legközelebbi rokonaiktól való különválásuk után sem volt, a míg a

¹ MHK. 168., 169.

² V. ö. MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul népköltési gyűjtemény III. 133—138. és 171—173.

törökséggel érintkezésbe nem jutottak. Megvolt ugyan a nyelvükben az ősi finnugor *eme* szó (a melynek megfelelői az összes ú. n. ural-altaji nyelvcsaládokban megvannak) és származéka, az *emse*, továbbá az árjáktól átvett *tehén*, de amazok nem nőtény disznót jelentettek, s emez nem nőtény szarvasmarhát, hanem általában nőtényt; megvolt a finnugor alapnyelvből maradt *űsző* szó is, de ez sem fiatal tehenet jelentett, hanem különféle állatok borját. A szélesebb körű állattenyésztést a törököktől tanulták a magyarok, mint a következő jövevényszavak bizonyítják: *bika*, *űnő*, *borjú*, *tinó*, *ökör*; — *disznó*, *ártány*; — *kos*, *toklyó*, *űrű*; — *kecske*, *olló* (kecskegödölye); — *tyúk*, *csibe*. A *tejből*, a melynek a neve ismeretlen eredetű, de okvetlenül megvolt már a honfoglalás előtt, megtanultak *vajat* köpülni. (A *köpü* szó török eredetű.) A *vaj* ősi finnugor szó ugyan, de eredetileg általában zsiradék-félét jelentett, s a jelentése nyilván a török hatás korában vált specziálisabbá. Az *író*, a *túró* és a *sajt* szintén török eredetű. A juhok szőrét azelőtt kétségkívül finnugor szóval csak *szőrnek* nevezték, éppúgy mint más állatokét; s hogy a törököktől átvették a *gyapjú* szót, az arra vall, hogy megtanulták tőlük e finom szőr értékesítését. — Mellékesen megemlítem, bár nem tartozik szorosan véve ide, hogy a *méhet* és a *mézet* már ősidők óta ismerték, mert mind a két szó megvolt a finn-

ugor alapnyelvben; de ebből természetesen nem következik az, hogy akár az ősfinnugorok, akár a magyarok méhtenyésztéssel is foglalkoztak.

IBN ROSZTEH azt mondja egyebek közt a magyarokról, hogy sok szántóföldjük van.* A földművelést szintén a törököktől tanulták, mint a következő jövevényszavak bizonyítják: *búza*, *árpa*; — *tarló* (eredetileg szántóföldet jelentett s e jelentésében a régi irodalomban elő is fordul), *eke*, *sarló*, *aratni*, *kepe*, *szérű*, *szórni*, *ocsú*, *örni* (a. m. «örölni»; ma is megvan a nép nyelvében), *dara*, *szapu* (gabonamérték, gabonamérő faedény); — *boglya*; — *kender*, *csepű*, *tiló*, *orsó*; — *szőlő*, *szűrni*, *bor*, *seprő*, *csiger*; — *komló*. (Valami sör-féle italt már régebben ismertek; a neve árja eredetű.) — A *gyümölcs*, *alma*, *körte* és a *borsó* is török eredetű szó, de ebből aligha szabad azt következtetni, hogy az akkori törökök és magyarok gyümölcstermeléssel és hüvelyes vetemények termesztésével is foglalkoztak.

3. **Házi munka, ipar, kereskedelem.** — A házi munka nagyobb részét bizonyára a nők végezték. Már az ősfinnugor korban *főztek*, *fontak* és *varrtak*. Főzőedényük régi neve a *fazék* szóban maradt fönn. A fonáshoz kezdetben nyilván növényrostokat és állati inakat hasz-

* MHK. 169.

náltak, később lószőrt, még később kenderszá-
lakat is. A ruházatot igen hosszú időn át csupán
állatok bőréből varrták, kétségkívül csont- vagy
fatüvel, s ehhez a munkához olykor talán ár
is kellett. (Ennek a neve is megvolt már a finn-
ugor alapnyelvben.) A ruhának eredeti magyar
neve *mezech* azaz «öltő» volt; ennek a szár-
mazéka a *mezechtelen*, *mezejtelen*, *mezítelen*,
meztelen azaz «ruhátlan» szó. Az ugor korban
az árjak útján megismerték a *nemezt*, később
— különválásuk után — a *vászonnak* és a
bársonynak nevezett szövetet, a melyeknek ak-
kori minőségét természetesen nem lehet ponto-
san meghatározni. (A *bársony* szó eredetibb
jelentése talán «selyem» volt.) Nyilván ezekből
is készültek ruhadarabok; nemezből talán a
köpönyeg, a melyent esős időben és télen ma
is viselnek némely török népek. A törökökkel
való összekerülésük után bőrruhák varrására
már külön mesterembereik is voltak: a *szücsök*.
(A szó eredeti jelentése «varró» volt.) A ruha-
varráson kívül a famunkára is voltak már mes-
terembereik: az *ácsok*. Az árjak *vásárainak*
látogatása és később a török *szatócsok* azaz
kalmárok útján bizonyára nemcsak szükséges
holmik, hanem fényűzési cikkek is terjed-
tek, mint pl. *gyűrűk*, *gyöngyök* és *tükrök*.
GARDÉZI szerint a régi magyarok pompakedve-
lők voltak; a ruházatuk színes selyem szöve-
tekből készült, s a fegyverzetük ezüsttel volt

kiverve.¹ BÖLCÖS LEÓ is megemlékezik pompaszeretetükről.² IBN ROSZTEHNÁL olvassuk, hogy a szomszédos szláv népekre, a melyek nekik alattvalóik és adófizetőik voltak, rá-rárontottak, a foglyul ejtetteket elhurczolták a keletrómai birodalom egyik kikötőjébe, Karchba, ott rab-szolgácul eladták őket a bizancziaknak s cserébe aranyos szövöeteket, színes gyapjúszőnyegeket és más bizanczi árukat kaptak értük.³

4. **Hadakozás.** — A békességes foglalkozások mellett a magyarok a hadi mesterséget is régtől fogva gyakorolták. Mint már mondtam, erre is vannak tanúbizonyságaink a nyelvben. A *had* ősrégi finnugor szó, s ha eredeti jelentése tágabb volt is, az ugor korban már mindenestre hadsereget jelentett, mint a magyar, a vogul és az osztják nyelv egyaránt tanúsítja. A vogulban van «hadakozni» jelentésű származéka is, éppúgy mint a magyarban. (A *sereg* szóra, a melyet őseink később a törököktől vettek át, e szerint voltaképpen semmi szükségük sem volt.) A legrégibb korban az *íj* és a *nyíl* volt a fegyverzetük. Legközelebbi rokonaiktól való különválásuk után kapták az árjaktól a *kardot* és a *vértet*. Nemcsak gyalog, hanem lóháton is hadakoztak, éppúgy mint a régi éne-

¹ MHK. 172.

² MHK. 33.

³ MHK. 169—170.

kek tanúsága szerint az egykori vogulok és osztjások is. *Ló, fék, nyereg, kengyel* régi dolgok voltak már, mikor a törökökkel összekerültek, s aligha hiányzott a *gyeplő*, a *kantár* és a *békó* is, noha ezeket az elnevezéseket a törököktől vették. A *ijon* és a *kardon* kívül — mint BÖLOS LEÓNÁL olvassuk — volt *kopjájuk* és *pánczéljuk* is, s az előkelők a lovuk szügyét vassal vagy nemezzel vértézték.¹ Voltak *váraik* is; természetesen nem kőből rakottak, hanem nyilván olyan föld- és favarak, a milyeneket a vogul és az osztják énekek emlegetnek. A hadnak a feje a *vezér* volt. Ez tősgyökeres magyar szó, a *vezet* ige alapszavának származéka; ez az alapszó pedig ősfinnugor. (Az oszmán-törökök *vezir* szava arab jövevényszó s nem is hadvezért, hanem minisztert jelent, a nagy-*vezir* pedig miniszterelnököt. Azok a törökök, a kikkel a magyarok a honfoglalás előtt érintkezésbe jutottak, a *vezir* szót nem is ismerhették.)

5. A lakás. — Az ősfinnugorok valószínűleg olyanszerű földházakban vagyis földbe ásott üregekben laktak, mint a régi indogermánok. Későbbi lakásuk már csak félig volt a föld alatt; gerendákkal volt földve, s a gerendatető földdel volt beborítva.² Az ősfinnugorok földalatti laká-

¹ MHK. 34—35.

² V. ö. O. SCHRADER, Sprachvergleichung und Urgeschichte. 3. kiad. II. 271. — SOPHUS MÜLLER, Urge-

sának neve az az árjaktól átvett szó volt, a melynek magyar alakja: *ház*. Ez a név aztán átöröklődött a későbbi kor fejlettebb hajlékaira is. A honfoglalás előtti magyarok — mint IBN ROSZTEH munkájából tudjuk — sátrakban laktak.* A *sátor* szót a törököktől vették át, de ez korántsem bizonyítja azt, hogy előbb nem voltak sátraik; *ház* szavuk ugyanis sátrat is jelenthetett, a mint hogy több rokon nyelv megfelelő szavának is «sátor» az egyik jelentése. Lakásuk berendezéséről csak annyit tudunk, hogy volt *ágyuk*, a mely valószínűleg a pusztai földre vagy padra teregetett állati bőrből állott, és volt *bölcsojuk*. Az előbbi finnugor, az utóbbi török szó; a padot szintén török eredetű szóval *széknek* nevezték. Négy-öt vagy több család sátrai tettek ki egy *falut*.

6. A *fémek*. — A *rezet* — a legelső fém, a melyet az ember fölfödözött — már az ősfinnugorok is ismerték. Eredeti neve mi nálunk a *vas* szóban maradt fenn. Ezenkívül ismerték az *aranyat* is; az árják útján ismerkedtek meg

schichte Europas 25. — AXEL O. HEIKEL, Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen. (= Journal de la Société Finno-Ougrienne IV.) 248. — MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul népköltési gyűjtemény I. 226. — U. T. SIRELIUS, Über die primitiven wohnungen der finnischen und obugrischen völker. (Finnisch-Ugrische Forschungen VI. 74.)

* MHK. 168.

vele, még pedig alkalmasint úgy, hogy állati bőrökért arany tárgyakat kaptak tőlük cserébe. A réznek eredeti finnugor nevét a magyarok a vasra vitték át. (Ugyanilyen átvitel több indogermán nyelvben is történt, pl. a szanszkritban.) A *réz* szót, a mely eredetileg — úgy látszik — sárgarezet jelentett, valamely idegen (kaukázusi?) néptől vették át. A fémek közül ismeretes volt még előttük az *ezüst* és az *ólom* (más néven *ón*) is. Mind a három eredeti finnugor szó.

7. A család. — Az olyan szavak, mint *ős* (eredetileg a. m. «*atya*»), *atya*, *anya*, *férj*, *nő*, *fi*, *vő*, *meny*, *ip* (*ipa*), *nap* (*napa*), *ágy*, *árva*, *atyval* «*mostoha atya*», a melyek egymástól távol álló finnugor nyelvekben is megvannak, határozottan bizonyítják, hogy már az *ős*-finnugoroknál volt családi élet. Ezt azonban korántsem valami fejlettebb műveltség jeléül hozom föl, mert hiszen a házasság minden valószínűség szerint éppoly régi, mint maga az emberiség.* A régi magyaroknál a rokonsági terminológiát tetemesen meggyarapodva találjuk; de föltűnő dolog, hogy a törökök ehhez a terminológiához egyetlen-egy szóval sem járultak hozzá. Ez azért tűnik föl, mert a török nyelv-

* V. ö. C. N. STARCKE, Die primitive Familie in ihrer Entstehung und Entwicklung. Leipzig 1888. — EDWARD WESTERMARCK, The history of human marriage. London 1801.

vekben a rokonsági fokok terminológiája nagyon ki van fejlődve, és más nyelvekben, a melyek szintén erős török hatásnak voltak kitéve, ennek a hatásnak a rokonsági terminológiában is nyoma van. Így pl. a mordvin nyelvnek 193 török jövevényszava között hét, a votják nyelvnek 161 török jövevényszava között tizenkilencz rokonsági név van; a magyar pedig harmadfél száz régi török átvétele között egyetlen-egy ilyet sem tud fölmutatni. Mi lehet ennek a föltűnő jelenségnek az oka? Azt lehetne okul adni, hogy a magyarok rokonsági terminológiája annyira ki volt már fejlődve, hogy török rokonsági nevek átvételére nem volt szükség. Igen, de tudjuk, hogy szavak átvétele sokszor szükség nélkül is történik, s a tapasztalás azt bizonyítja, hogy éppen a rokonsági terminologia könnyen gyarapszik szükség nélkül idegen elemekkel. A magyarnak volt *süve* és *rére* meg a mostohaság jelölésére való szava, mégis átvette a német *sógor* és a szláv *mostoha* szót; sőt, hogy még olyan szavak is, mint «anya», «feleség», «fiú», «meny», idegen jövevények lehetnek, azt bizonyítja a mordvin és a votják nyelv. (A magyar nép nyelvében is előfordul az *anya* helyett a németből átvett *mutër* szó.) E szerint a magyar rokonsági terminologia fejlett volta nem állotta volna útját egy csomó török rokonsági név befogadásának. S hogy ez nem történt meg, annak nem lehet más magyarázatát találni,

mint azt, hogy a magyarok és a törökök nem igen (vagy talán egyáltalában nem) házasodtak össze. Az idegen rokonsági nevek ugyanis éppen az összeházasodás útján honosodnak meg. De hát miért nem házasodtak össze? A török jövevényszavak tetemes száma határozott tanújele annak, hogy a két nép érintkezése nem ideig-óráig való és nem laza volt, hanem tartós és szoros; erre vall a már elmondottakon kívül még az is, hogy régi török jövevényszavaink között jó csomó ige is van. Hogy lehetett az, hogy ilyen tartós és szoros érintkezés, együtt-élés alatt egyáltalában nem vagy legföllebb csak nagy ritkán kapcsolódtak egymáshoz rokonsági kötelékekkel? Ennek csak az lehetett az oka, hogy társadalmi válaszfal állott közöttük. Összeütközésük után, a mely békés együtt-élésüket kétségkívül megelőzte, nem szövetségesei lettek egymásnak, hanem egyik a másikat leigázta. A magyarok száma, mint már mondtam, kétségkívül sokkal nagyobb volt, mint a törököké; azt is tudjuk, hogy a hadakozáshoz is értettek. Ennélfogva éppenséggel nem merész az a föltevés, hogy ők voltak a győztesek és a törököket jobbágyaikká tették. Így aztán természetes dolog, hogy nem házasodtak velük össze.

Hogy a magyaroknak egy feleségük volt-e vagy több, azt nem tudjuk; nincs rá semmi adatunk. Az ANONYMUSnak az az állítása, hogy

egynejűek voltak, nem sokat nyom a latban; sokkal nyomósabb az, a mit PAULER GYULA hoz föl, hogy t. i. «míg a cseh, lengyel zsenge kereszténységnek sok baja volt a többnejűséggel: törvényeinkben ilynemű intézkedésekre nem találunk».* Ebből természetesen közvetlenül csak a késő pogánykorbeli állapotra lehet következtetést vonni, de közvetve a történelem-előtire is. Mindazonáltal — ismervén a házaselet fejlődését általában, nemkülönben más egykorú és részben szomszédos népek szokásait — nem merem fölteni, s PAULER sem teszi föl, hogy a honfoglalás előtti magyaroknál egyáltalában nem volt többnejűség. Annyi azonban bizonyos, hogy csak a módosabbak tarthattak maguknak két vagy több feleséget, a szegényebb emberek pedig kénytelenek voltak egygyel beérni, éppúgy mint ma is a szegénysorsúak azoknál a népeknél, a melyeknél a többnejűséget az iszlám szentesítette. A szegény ember nehezen tudott feleséget szerezni. A *eladó leány* kifejezés ugyanis, a mely réges-régi korból maradt reánk, kétségtelenül bizonyítja, hogy egykoron a magyar legénynek is meg kellett vennie a leányt az apjától, a hogy megvették a régi indogermánok, és megveszik mai napság is a keleti finnugorok és a törökök. A vételár — a mely

* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900. 128.

a régi magyaroknál is, úgy mint az említett népeknél, elég tetemes lehetett — kárpótlásul szolgált az apának a leány eltartásáért és a munkás kéz elvesztéséért. A lefizetését csak úgy kerülhette el a házasulandó, ha elrabolta a választottját. Nyilván a nőért adott vételárt érti GARDÉZI * a *kabin* szón, a melynek a jelentése: «az az áru, a melylyel a vőlegény a menyasszonyt eljegyzi». Azt mondja: «A magyaroknak olyan házassági szokásuk van, hogy midőn nősülnek, *kabint* hoznak. Ez a nő minősége s marhákból álló vagyona szerint több vagy kevesebb lehet.» Áll pedig, mint alább mondja, marhákból, pénzből és bútorokból. Valószínűnek tartjuk, hogy idő jártával ez a nővásárlás a jobb módúaknál már csak hagyományos formáság volt, s az apa a vételárt hozzácsatolta a leánya hozományához. A hozomány pedig — GARDÉZI szerint — marhákból, menyét-, nyuszt-, evet-, czoboly-, rókabőrökből és selyemszövetekből állott.

Nevezetes a «mostoha atya» jelentésű ősrégi *atyval* szó, a mely néhány nyelvemlékünkben van megőrizve, s a mely a rokon nyelvek tanúsága szerint már a finnugor alapnyelvben megvolt. Ez a szó azt bizonyítja, hogy sem a régi magyarok, sem az ősfinnugorok nem tiltották el az özvegyeket a férjhezmeneteltől, mint né-

* MHK. 172—173. (Ez a hely kissé homályos.)

mely régi indogermán népek; mert hiszen a «mostoha atya» fogalom megvonta arra vall, hogy voltak gyermekkel vagy gyermekekkel megáldott özvegyasszonyok, a kik újra férjhez mentek; s ha azoknak szabad volt, bizonyára meg volt engedve a gyermekteleneknek is.

8. **Kormányzás.** CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS szerint¹ a magyarság hét törzsből állott. Fejedelmük régebben nem volt, de voltak «vajdáik»; ezeken nyilván a törzsfőket kell érteni. A történetíró császárnak azt a mondását, hogy a magyarok «sohasem tettek meg fejedelmüknek sem közülük valót, sem idegent», nem nehéz összeegyeztetni a nyomban rákövetkezővel, hogy «voltak azonban vajdáik, a kik között Levediasz volt az első» (azaz «a fő» vagy «a legfőbb»). Nyilván úgy kell a dolgot érteni, hogy állandó fejedelmük nem volt, de mikor a törzsek támadásra vagy védelemre egyesültek, a törzsfők valamelyikét közös fejüknek, vezérüknek ismerték el. A kazárok khagánjának fölszólítására választottak maguknak legelőször állandó fejedelmet Árpád személyében. A fejedelem mellett továbbra is megmaradtak a törzsek fejei. Ezenkívül volt még két főméltóság: a *jilász* (γυλάς) és a kisebbrangú *karchász* (καρχάς), a kik bírói tisztet viseltek. IBN ROSZTEH és GARDÉZI szerint,²

¹ MHK. 119—128.

² MHK. 167—173.

a kik mind a ketten DZSAJHÁNI kéziratából vették az adataikat, «fejedelmüknek», «főkirályuknak», «nagyobbik királyuknak» *kende* volt a czíme. S IBN ROSZTEH hozzáteszi, hogy «annak a férfiúnak, a ki fölöttük uralkodik, a czíme *dzsila*. Minden magyar a *dzsila* szavára hallgat s támadást és védelmet s egyéb ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik.» GARDÉZI pedig azt mondja, hogy «a ki az ügyeket intézi, azt *dzsilának* nevezik.» Ez a *dzsila* nyilván azonos volt a CONSTANTINUS császár *jilászával*, s e két alakból nagy valószínűséggel azt lehet következtetni, hogy a méltóság neve igazában *gyila* volt. Történetíróink e szót *gyulává* modernizálták, s nem is lehetetlen, hogy némely *Gyula* helyneveinkben ez a régi méltoságnév maradt fenn. A méltóság viselőjének a kezében körülbelül a későbbi nádor és országbíró hatalma volt egyesítve.

Az említett méltóságnevek eredete teljesen ismeretlen. Az igazságszolgáltatás szavai közül a *bíró* és a *bírság*, a mely eredetileg ítéletet jelentett (a Halotti Beszédben *bírságnap* a. m. «ítéltnap»), kétségkívül megvolt már a honfoglalás előtt. A *tanú* török eredetű szó; a *törvénynek* a török *töre*, *törü* «törvény, szokás» stb. jelentésű szóhoz való viszonya még nincsen tisztázva, s némelyek nem is török, hanem árja eredetűnek tartják.

9. Vallás. — IBN ROSZTEH és GARDÉZI sze-

rint a régi magyarok tűzimádók, EL-BEKRI szerint pedig bálványimádók voltak.* Ez utóbbi ugyanabból a forrásból merített, a melyből a két előbbi, t. i. DZSAJHÁNI kéziratából. Az előbbi két író megegyezéséből azt kell következtetnünk, hogy közös forrásukban, a mely nem maradt reánk, tűzimádóknak voltak mondva a magyarok, s nem tudni, honnan vette EL-BEKRI a bálványimádást. Meg kell azonban említenem, hogy a mit DZSAJHÁNI a magyarokról és más népekről írt, azt nem a maga tapasztalásából tudta, hanem különféle utazóktól hallotta. Ennélfogva az ő adatainak hitelessége nem egészen kétségtelen.

A tűzimádást semmi esetre sem szabad úgy értenünk, mintha a régi magyarok a parszizmusnak, a ZOROASZTER nevéhez fűződő dualisztikus vallásrendszernek a hívei lettek volna. Igaz, hogy a magyar nyelvben kétségtelen nyomai maradtak fenn az iráni műveltség hatásának; de ezek a nyomok csak nagyon gyérek s nem egész műveltségi körökre kiterjedők. Ennélfogva az iráni műveltség hatást nem tarthatjuk olyan erősnek, hogy föltehetnők egy vallásrendszernek ezen az úton való átvételét.

A finnugor népeknek — úgy mint valószínűleg minden népnek — az ősvallása magának a természetnek imádása volt. Imádták az eget,

* MHK. 169., 172., 195.

a vizet, a tüzet, a szelet, az erdőt stb. a maga valóságában, s csak később személyesítették meg a természeti tárgyakat és jelenségeket, mindegyiknek külön szellemet («istent») tulajdonítván.¹ De ez a megszemélyesítés még mai napság sem egészen tökéletes a keleti finnugor népeknél, mert mellette sokszorosan fönmaradt a régi fölfogás. A mordvin Tűz-Anyá «lobog», a Víz-Anyá «foly», a Föld-Anyát «ássák» és «bevetik», a Gabona-Anyá mordvin ruhában dalol ugyan, de dalában azt mondja, hogy «hajnalban be van vetve, alkonyatkor le van aratva»; a vogul Ég-Atya «nappalodik», «esteledik», «kitavaszkodik», «havazik», «esik» stb.²

A magyarok ősvallása is bizonyára olyan természetimádás volt, mint a rokonaiké. Ha tehát DZSAJHÁNI tudósítója azt mondta róluk, hogy tűzimádók, ez az állítása csak fogyatékos megfigyelésen alapult, mert bizonyára nemcsak a tüzet, hanem az egész természetet imádták. Nekik is voltak, mint pogány rokonaiknak, szent helyeik, forrásaik, fáik, köveik, a melyeken vagy a melyek mellett isteneiknek áldoztak. Erre kétségtelen bizonyosságunk van a pogányság

¹ V. Ö. M. A. CASTRÉN, Vorlesungen über die finnische Mythologie. (Nordische Reisen und Forschungen III.)

² PAASONEN H., A finn és a cseremisiz isten-névről. (Nyelvtudományi Közlemények XXXVII. 16. 17.) — MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul népköltési gyűjtemény I. Bevezetés 284. s. köv.

alkonyodásának idejéből. Azt mondja ugyanis SZENT LÁSZLÓ törvénye: «Mindaz, a ki a pogányok szokása szerint kutaknál áldoz vagy fákhoz és forrásokhoz és kövekhez áldozatokat visz, egy ökörrel lakoljon vétkéért.» (Decret. I. 22.) Valószínűleg ilyen pogány szent helyek emlékezetét őrizték meg a következő oklevélbeli szavak:¹ *áldókút* (*aldo cut* 1193, *aldoucuth* 1214, *aldoukut* 1223), a. m. «áldozó-kút»; *egykö* («ad quendam rupem que *hegku* vocatur» 1287), a. m. «szent kő»; *ügyfa* (*vgufa* 1193), a. m. «szent fa». (Ez utóbbiak előtagja ugyanaz a «szent» jelentésű szó, a mely máig is megvan az *egyházban* és más szavakban.)

A természetimádás kezdetleges és fejlettebb foka mellett megvan a keleti finnugoroknál a bálványimádás is, a mely a halottak tiszteletéből fejlődött ki.² Ez kétségtelenül megvolt a régi magyaroknál is. Határozott bizonyítékunk nincsen rá, mert EL BEKRI állítására nem sokat adhatunk, s a *bálvány* szó sem bizonyít semmit, mivel ez eredetileg határkövet vagy oszlopot jelentett; hanem azért kétségtelennek tarthatjuk, mert velejár a pogány hittel.

A természetimádás tárgyai között az ég foglalja el a főhelyet. Abból árad a földre minden

¹ SZAMOTA-ZOLNAI, M. Oklevél-Szótár és M. Nyelvőr XXIII. 331.

² MUNKÁCSI B. Vogul népköltési gyűjtemény I. Bevezetés 164., 200.

jó: a világosság, a melegség, az üdítő és termékenyítő eső. Bármerre jár az ember, az ég mindenütt fölötte van és látja minden lépését. Ha a gonosz emberek megharagítják, dörgő szózatot hallat és tüzes nyilakat ereget, a melyek a jó embereket is megremegettetik. Mind-ebből idő jártával kialakul az ég jóságos és hatalmas szellemének a fogalma, a «főisten», a ki, mint a vogul *Numi-Tárem*, «a mennyekben trónoló mindenható ősiszten, alkotója a világnak s mindennek, a mi benne jó, élet és halál ura, ki kegyesen viseli gondját teremtményeinek, de nem hagy megtorlatlanul bűnt s igazságtalanságot».* Így fejlődött az összes rokon nyelvekben az «ég» fogalmából és nevéből az «égi isten» fogalma és neve. Az «égi isten» birodalma a menny és a föld; de ezenkívül talán minden népnek ősi képzelete szerint van még egy láthatatlan világ is: az alvilág. Ennek a fejedelme az «ördög», a látható világon minden rossznak, bajnak a szerzője. Az «égi isten» alattvalói a többi «jó szellemek»; az «ördög» pedig egy sereg «gonosz szellem» fölött uralodik, a kik vele együtt az ember megrontására törekszenek.

A fejlődésnek ezt a fokát minden bizonynnyal elérte már a pogány magyarok hitvilága is. Mindenek fölött, mint legfőbb szellemi lényt,

* U. o. 281.

az égben lakozó *Istent* tisztelték. A szó eredete ismeretlen; minden eddigi származtató kísérlet meghiúsult. Én valószínűnek tartom, hogy a *mi isten* szavunknak is «ég» volt az eredeti jelentése, mint a többi finnugor nyelv, a törökség, a mongolság és néhány indogermán nyelvcsalád «isten» szaváé. Azonban bármilyen eredetű is az *isten* szó, annyi egészen bizonyos, hogy megvolt már a honfoglalás előtti magyarok nyelvében. S hogy a keresztény térítők megtartották e nevet, az azt bizonyítja, hogy a pogány magyarok főistenének fogalma meglehetősen megegyezett a keresztény istenfogalommal. Az *ördög* szó, a melynek eredetét eddig éppoly kevésbé sikerült kideríteni, mint az *istenét*, szintén a pogány magyarok nyelvéből ment át a keresztény terminológiába. Mindenesetre a pogánykori vallási terminológiából maradtak meg a következő szavak: *id-*, *üd-*, *egy-* «szent» (ezekben: *innep*, *ünnep*, a székeknél *innap*, *ünnap*, a régi irodalomban *idnep*, *üdnep*, eredetileg **idnap*, **üdnap*¹ «szent nap»; *ülni* [ünnepet], régenté *illeni*, *üllen* és *idleni*, *üddeni*, tkp. «megszentelni»; *idvez*, *üdvöz*; *egyház*, l. fönnebb); *imád*, eredetileg a. m. «imádkozik»; *áld*, eredetileg a. m. «áldoz», és származéka, az *áldomás*, a mely hajdanában «áldozat»-ot jelentett (v. ö. ANONYMUS cap. 16.:

¹ A csillaggal megjelöltek föltett alakok.

«more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt»); továbbá a következő török eredetű szavak: *boszorkány*; a «varázs, varázslat» jelentésű *bű* és *báj*; *ige*, a mely általában «szó»-t jelentett, de szorosított «varázsige» jelentése is volt, mint *igézni* származéka mutatja.*

Voltak a pogány magyaroknak papjaik (sámánjaik) is, s ezeknek a neve a *táltos* szóban maradt fenn, a mely a történelmi korban mágust, varázslót jelentett. Ők voltak a főbb bálványok őrei, rendezték az ünnepies áldozatokat, jósoltak és gyógyítottak. Midőn valamely bálványszellemet meg akartak idézni, hogy erre vagy arra rábírák vagy a jövődőt megtudják tőle, bódító szerekkel vagy szédítő tánczolással eszméletlen állapotba juttatták magukat, s ennek az eszméletlenségnek *réülés*, *réület* (*révülés*, *révület*) volt a neve. (Ezt a szót is megtartották a keresztény papok a szentek «eksztázis»-ának megnevezésére.)

★

Ilyennek látom én a nyelvtudomány világágánál azt a népet, a mely ezer esztendővel ezelőtt a besenyőktől szorongatva útnak indult új hazát keresni.

* V. ö. *ige*: «bűvös mondás» (Zala vid.: Nyelvészeti Füzetek IX. 46.)

TARTALOM.

	Lap.
Bevezetés	3
I. A magyar nyelv eredete	6
II. A magyarság eredete	28
III. A magyarságnak honfoglaláskori műveltsége	53
1. Halászat és vadászat	57
2. Állattenyésztés és földművelés	58
3. Házi munka, ipar, kereskedés	60
4. Hadakozás	62
5. A lakás	63
6. A fémek	64
7. A család	65
8. Kormányzás	70
9. Vallás	71
